

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta, Ústav translatologie

Komentovaný překlad:
Latein ist tot, es lebe Latein!
(11–16, 188–207), Wilfried Stroh

Bakalářská práce

Marie Buřtová

Praha, 2013

Vedoucí práce: Mgr. Monika Žárská

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 26. 8. 2013

Marie Buštová

Poděkování

Ráda bych poděkovala vedoucí práce Mgr. Monice Žárské za konzultace a pomoc při psaní bakalářské práce. Dále bych chtěla poděkovat Bc. Janu Ctiborovi a PhDr. Aleně Jakubíčkové za cenné připomínky k překladu.

Anotace

Práce se zabývá překladem dosud nikdy do češtiny přeloženého textu z knihy Wilfrieda Stroha *Latein ist tot, es lebe Latein! Kleine Geschichte einer großen Sprache* (Latina je mrtvá. Ať žije latina! Malé dějiny jednoho velkého jazyka), Berlín 2007. Konkrétně se jedná o úvod knihy (str. 11–16) a kapitolu týkající se reformace a humanismu *Res et verba* (str. 188–207). Celá kniha potom pojednává o vývoji latinského jazyka, od jejích počátků do současnosti. Autor se zaměřuje zejména na německé prostředí, vzhledem ke své národnosti. Práce se skládá z překladatelské analýzy textu, z vlastního překladu, podstatnou částí jsou okomentované překladatelské problémy a jejich řešení na základě znalostí získaných během předchozího studia překladatelství.

Annotation

This work is dedicated to the first translation of a part of the work *Latein ist tot, es lebe Latein! Kleine Geschichte einer großen Sprache*, Berlin 2007, written by Wilfried Stroh into the Czech language. Namely two chapters of this book are translated: *Introitus* (Introduction of the book, p. 11–16) and *Res et verba* (p. 188–207), this chapter refers to the reformation and to the humanism. The whole book deals with the development of Latin language from its beginning to the present. The author focuses on the area of Germany, with regard to his nationality. The bachelor's thesis consists of a translation analysis, text translation itself, and its comments. It includes also information about the whole book and its author, an important part are the commented translation problems and their solution based on knowledge gained during antecedent study.

Klíčová slova a jména

latina, reformace, humanismus,

Wilfried Stroh, Martin Luther, Erasmus Rotterdamský, Filip Melanchton,
Jan Secundus

Keywords and names

Latin, reformation, humanism,

Wilfried Stroh, Martin Luther, Erasmus of Rotterdam, Philipp Melanchthon,
Johannes Secundus

Obsah

1 Úvod	9
2 Překladatelská analýza textu	
originálu	11
2.1 Vnětextové faktory	11
2.1.1 Autor originálu	11
2.1.2 Médium, místo, čas	12
2.1.3 Adresát, intence, funkce	12
2.2 Vnitrotextové faktory	14
2.2.1 Téma, obsah, výstavba textu	14
2.2.2 Presupozice	17
2.2.3 Syntax, lexikum	18
2.2.4 Nonverbální prvky textu	20
2.2.5 Suprasegmentální znaky	20
3 Překlad vybraného textu	22
Introitus	22
K čemu je latina? A proč vznikla tato kniha?	22
Res et verba	28
Reformace a latinský humanismus	28
Div světa: Erasmus	29

Smí se latinu učit i ženy?	32
Pedagogický humanismus a teologická radikalita	35
Melanchtonův nový humanistický program	38
Praeceptor Germaniae	41
Výběr z květů latinského básnictví	44
4 Konkrétní překladatelské	
problémy a jejich řešení	48
4.1 Lexikální rovina	48
4.2 Syntaktická rovina	51
4.3 Třetí cizí jazyk v textu	52
4.4 Vlastní jména v textu	54
4.5 Osobitý styl autora originálu	55
4.6 Překlad úryvku básně	57
5 Posuny v překladu	59
6 Metoda překladu	61
7 Závěr	62
Literatura	64
Přílohy	65

1 Úvod

Předmětem této bakalářské práce je překlad dosud do češtiny nepřeloženého textu, překladatelská analýza textu originálu a komentář k problémům, jež se vyskytly během procesu překládání. Za podklad pro překlad byly vybrány kapitoly z knihy Wilfrieda Stroha *Latein ist tot, es lebe Latein! Kleine Geschichte einer großen Sprache*. Jednalo se o úvod knihy *Introitus* (11–16) a kapitolu *Res et verba* (188–207), která se věnuje reformaci a humanismu. Text byl vybrán s ohledem na druhý studijní obor, jímž je latina, a také kvůli tomu, že tato kniha je čtivá a poutavě napsaná, což posléze někdy činilo problémy, neboť český čtenář mívá leckdy jinou představu o tom, co je čtivé, a vyjadřuje se přirozeně jinak, než autor originálu, jenž sepsal tuto knihu především pro své německé spoluobčany. Konkrétní kapitoly pak byly vybrány z důvodu osobního zájmu o jejich tematiku.

První část bakalářské práce tvoří překladatelská analýza, jež byla provedena dle modelu Christiane Nord[Nord (2009)], je umístěna před překlad, neboť i v procesu překladu probíhá před vlastním překládáním textu. Následuje vlastní text překladu. Po něm jsou komentovány konkrétní obtíže spojené s překladem. Výchozí text je přidán v příloze. Komentář se zaměřuje jak na prvky formální, syntaktické, v nichž se němčina od češtiny odlišuje, tak na prvky obsahové, lexikální. Mimoto nabízí například odpověď na otázku, jak je možné postupovat při překladu časoměrných veršů do češtiny. Vyjadřuje se k problému počesťování nejen německých vlastních jmen. Poukazuje na problematická místa v překladu a zdůvodňuje, proč si z mnoha možností

vybral překladatel právě tu jednu. V neposlední řadě se také pokouší odpovědět na základní otázky, které by si měl každý překladatel položit: Co, pro koho, za jakým účelem překládám?

Cílem této práce je vytvořit kvalitní ekvivalentní překlad, jenž by mohl být případně publikován, a také popis vlastního procesu překládání, neboť i cesta bývá někdy cílem. Popis řešení jednotlivých problémů na základě znalostí získaných během studia translatologie by mohl pomoci dalším překladatelům či studentům translatologie. Bylo by též přínosné, pokud by tento překlad motivoval někoho například k tomu, aby si knihu přečetl celou, pokračoval v jejím překladu do češtiny či se rozhodl sepsat českou knihu, jež by se věnovala vývoji latinského jazyka se zaměřením na oblast českých zemí.

2 Překladatelská analýza textu originálu

2.1 Vnětextové faktory

2.1.1 Autor originálu

Autorem textu je profesor klasické filologie na univerzitě v Mnichově Prof. Dr. Wilfried Stroh. Narodil se ve Stuttgartu 26. prosince 1939. V oblasti antické literatury se zaměřoval zejména na rétoriku a erotiku. Kromě toho je Stroh známý také svou snahou o prosazení latiny jako živého mluveného a zpívaného jazyka. Organizuje četná divadelní představení, koncerty a dokonce i „talkshows“ v latině. V roce 2012 mu byla za jeho práci udělena Ausoniova cena, vědecké vyznamenání za přínosnou činnost v oblasti antického starověku. Někteří vyučující na Ústavu řeckých a latinských studií FF UK měli tu čest se s ním setkat osobně. Popisovali jej jako zapáleného, impulzivního člověka a dobrého řečníka, což potvrzuje také styl jeho textu, jenž je ozdoben různými řečnickými figurami a plný emocí. Kromě knihy z níž je vybrán text k překladu napsal mnoho dalších prací např.: *Ovid im Urteil der Nachwelt*, Darmstadt 1969, *Die Macht der Rede: Eine kleine Geschichte der Rhetorik im alten Griechenland und Rom*, Berlin 2009, *Cicero: Redner – Staatsmann – Philosoph*, München 2008 ad.

2.1.2 Médiium, místo, čas

Vybraný text je součástí knihy *Latein ist tot, es lebe Latein! Kleine Geschichte einer großen Sprache*. Tato kniha byla vydána v roce 2007 v Berlíně. Jak stojí již v podtitulu knihy, jejím obsahem jsou dějiny a vývoj latinského jazyka v průběhu tisíciletí, od jeho počátku, dá se říci, po současnost. Jednotlivé kapitoly jsou seřazeny chronologicky a logicky na sebe navazují, názvy kapitol jsou pak uvedeny v latině, někdy je tvoří okřídlená slovní spojení, jsou doplněné vysvětlujícím německým podtitulem, podobným způsobem byl zpracován i český překlad. Přestože textem překladu není celá kniha, ale pouze dvě z jejích kapitol, které na sebe bezprostředně nenavazují, bylo důležité zachovat i v nich stejnou stylistickou úroveň, vhodné by bylo přečíst celou knihu, případně přeložit.

2.1.3 Adresát, intence, funkce

Záměrem autora bylo, jak píše v předmluvě ke své knize, aby si tuto knihu, tedy i mnou vybraný text, mohl přečíst každý jeho spoluobčan, tedy Němec. Obsahově je kniha zaměřena také především na vývoj latiny v oblasti dnešního Německa. Adresát nemusí nutně ovládat latinu, protože autor uvádí k většině latinských úryvků německý překlad. Nicméně je pravděpodobné, že toto dílo nezaujme tak široké publikum, důležitým předpokladem je to, že má čtenář zájem se něco o latině dozvědět. Reálným čtenářem tedy bude nějaký intelektuál, vysokoškolsky vzdělaní lidé či studenti. Klasického filologa tato kniha také rozhodně neurazí, spíše potěší. Ideálním čtenářem pro Stroha je ale zřejmě průměrný občan či student gymnázia, jenž díky této knize bude toužit dozvědět se o latině více a naučit se ji.

Jako pravděpodobného příjemce českého překladu si představuji vysokoškoláka či vysokoškolsky vzdělaného člověka, jenž se zajímá o latinu, dost možná také o německé dějiny, a neovládá němčinu do té míry, aby si mohl přečíst originál. Pokud by se přeložená kniha dostala do rukou žáků středních

škol, respektive gymnázií, kteří mají možnost se začít učit latinu jako volitelný předmět, bylo by to skvělé a velmi účelné. Momentálně je však něco takového dle mého názoru nepravděpodobné. Podobně jako Stroh, vychází i překlad vstříc českému čtenáři, který dostatečně latinu neovládá. Latinské úryvky jsou přeloženy do češtiny, některá latinská úsloví dovysvětlena. Ideálním čtenářem překladu je každý, koho toto téma zajímá, bez ohledu na vzdělání, zůstala-li nějaká latinská slova nepřeložena, slouží to jen k povzbuzení zvědavosti a rozvoji čtenáře, pokud bude ochotný si sám najít, co znamenají.

Autorův záměr je jasný, chce získat svého čtenáře pro latinu. V úvodu, jenž je již předmětem mého překladu, se píše jasně, že by byl autor šťastný, pokud by někdo po přečtení knihy začal hned navštěvovat kurz latiny. Celý úvod je napsán jako fiktivní diskuze na téma, zda má cenu se ještě zabývat latinou. Text překypuje řečnickými otázkami. Odpověď je přeci jasná: Samozřejmě, že má! Konkrétním záměrem úvodu je pak nalákat čtenáře k přečtení celé knihy, však také v jeho samotném závěru stojí: „*Čtětě! Nebudete litovat.*“ Dalším autorovým cílem je čtenáře zaujmout a přitom ho nezahltit informacemi. Pro svůj text vybírá vtipné a zajímavé příběhy a ukázky latinských textů, záměrně neuvádí mnoho časových a životopisných údajů. Někdy se zdá, poměrně často, že ačkoliv by tato kniha měla podávat informace o vývoji latinského jazyka v průběhu věků, měla by tedy převažovat funkce informativní, převažuje funkce přesvědčovací, apelová. Latina je opěvována jako královna jazyků. Přesvědčování probíhá i nepřímo pomocí diskuzí jednotlivých aktérů děje knihy, v kapitole *Res et verba* hrají podstatnou roli Erasmus Rotterdamský, Martin Luther a Filip Melanchton.

2.2 Vnitrotextové faktory

2.2.1 Téma, obsah, výstavba textu

Téma, obsah a výstavba textu úvodu knihy a kapitoly *Res et verba* budou popisovány odděleně. Tématem úvodu knihy je seznámit čtenáře s tím, proč je latina důležitá a k čemu všemu je užitečná, ale nejdůležitější je ukázat její krásu, jak píše autor. Obsahem jsou různé argumenty ze strany možných odpůrců výuky latiny či skeptiků, na něž odpovídají zastánci latiny v polemické diskuzi. S trochou nadsázky by se text dal přirovnat k fiktivní soudní při. Podle toho je také text členěn, začíná odstavcem, v němž promlouvají spíše skeptici, na které reaguje Stroh se svou obhajobou. V jednotlivých odstavcích promlouvá vždy jedna ze stran. Asi není překvapením, že Stroh ve své obhajobě mívá navrch nad svými možnými odpůrci. Mimo jiné zpochybňuje ve své argumentaci možnost adekvátního překladu, zejména co se týče latiny. Ke konci úvodu je nekonečná diskuze a argumentace obou protistran ukončena. Následuje vysvětlení, že v této knize nejde autorovi o to, aby diskutoval o užitečnosti latiny, ale o to, aby ukázal světu její přirozenou krásu a kouzlo. Pokládá sérii otázek, jež slibuje v knize zodpovědět. Ukazuje také hlavní pointu celého díla, když píše, že se latina stala nesmrtelnou tím, že dokázala přežít vlastní smrt. Na konci úvodu se nachází silný apel na čtenáře, aby si knihu přečetl, že nebude litovat, je napsán latinsky a hned vedle se nachází překlad do národního jazyka. Jak bylo zmíněno již výše, text úvodu je rozčleněn do poměrně mnoha odstavců, text je členěn logicky, podle toho, kdo argumentuje, ke konci pak podle jednotlivých autorových myšlenek, které si zasluhují oddělenou pozornost. Závěrečné apelové věty jsou pak každá napsána zvlášť v novém odstavci, zvyšuje to jejich účinek. Členění textu bylo zachováno i v překladu.

Kapitola *Res et verba* je rozsáhlejší a rozdělena do sedmi podkapitol. První podkapitola je nazvána *Reformace a latinský humanismus*, autor

v ní představuje významné osobnosti 16. století, jejich názory na tehdejší společenské problémy, a popisuje jejich vztah k latině. Jako první se na scéně objevuje Martin Luther, slavný reformátor, jenž se zasloužil mimo jiné o to, že během náboženských zmatků zůstala zachována výuka latiny na školách. V textu se také píše, že o obnovu církve usiloval nejen Luther, ale i humanisté, nejvýznamnějším z nich byl Erasmus Rotterdamský. Navíc prohlašuje, že reformace a humanismus spolu souvisejí do té míry, že by mohly být označeny za sourozence. Jako třetí významná postava je představen Filip Melanchton, jenž ztělesňoval křesťanský humanismus. Ke konci podkapitoly je vysvětlen název celé kapitoly, jenž vznikl z Lutherovy formule: *Res et verba Philippus. Verba sine re Erasmus. Res sine verbis Lutherus*. Luther kladl větší důraz na vnitřní pochopení písma a na skutky než na jazykovou formu. Erasma naopak zajímal především jazyk a latinské formulování. A konečně Philipp došel k tomu, že ovládat biblické jazyky je jistě důležité, ale samo o sobě to k pochopení a správnému výkladu biblického textu nestačí.

Druhá podkapitola, *Erasmus: Div světa*, se blíže zaobírá Erasmem Rotterdamským a jeho tvorbou. Větší pozornost je věnována dílům, která se nějakým způsobem zasloužila o rozvoj a uchování latinského jazyka. Mezi zmíněnými díly se vyskytuje spis *Antibarbari* (Proti barbarům), který zdůrazňuje význam antické literatury, *Adagia* (Příslloví, sbírka latinských přísloví), kniha *De utraque verborum ac rerum copia* (dá se říci učebnice výmluvnosti), satirický spis *Encomium Moriae* (Chvála bláznovství), jehož titul odkazuje na dílo Tomáše Mora *Utopia* a v němž Erasmus popisuje a zesměšňuje dobové omyly, a *Colloquia familiaria* (Důvěrné hovory, sbírka základních latinských frází, např. pozdravy etc.).

V třetí podkapitole *Smí se učit latinu i ženy?* je rozebírána právě tato otázka. Autor zmiňuje různé vzdělané ženy, jež měly zájem se latinsky naučit. Celý text podkapitoly se pak opírá o jedno z kolokvií Erasma Rotterdamského, v němž je popsána konverzace vzdělané ženy, Magdalie, znalé latiny a

příhloupělého opata, Antronia. Opat zastává názor, že latina není vhodným jazykem pro ženy. Jako hlavní důvod je uvedeno překvapivě to, že je pro ně bezpečnější, když si s klérem navzájem nebudou rozumět. Že by byli mniši tak moc chlípní? Hlavní hrdinku Erasmoveho kolokvia však toto nijak zvlášť nepobuřuje, odpovídá klidně: „*Vy sami se pilně staráte o to, abyste latinsky neuměli.*“ Erasmus jde ještě dál, prostřednictvím Magdalie předpovídá, že v budoucnosti budou studovat teologii a kázat v kostelích ženy, což se dnes již v evangelických církvích skutečně děje.

Čtvrtá podkapitola, nazvaná *Pedagogický humanismus a teologická radikalita*, se zabývá debatou Martina Luthera s Erasmem Rotterdamským na téma důležitých náboženských otázek např.: *Může se člověk svobodně rozhodnout pro víru v Boha nebo vše záleží jen na Boží milosti?* Zmíněn je Erasmův spis *De libero arbitrio* (O svobodné vůli), v němž Erasmus dochází k tomu, že nad svobodnou vůlí vítězí Boží milost. Jsou uváděny úryvky z Lutherovy odpovědi na tento spis, jemuž přišla Erasmove vřídnost a umírněnost falešná. Ve svém spise reagoval dosti plamenně. Kromě toho je pozornost věnována také Erasmovu dílu *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione* (O správné latinské a řecké výslovnosti), které přispělo k rozvoji nauky o fonetice klasických jazyků, a dialogu *Ciceronianus*, z něhož jsou citovány úryvky.

V páté podkapitole přichází na scénu Filip Melanchton. Je popsáno jeho mládí, a jak se postupně dopracoval až na vrchol tehdejšího vzdělaného světa. Jeho hlavní přínos spočívá v tom, že opět poukazuje na vzdělání jako součást lidskosti (*humanitas*), vzdělání totiž utváří člověka a má na něj kladný vliv. Melanchton dále jakoby slovy Wilfrieda Stroha odsuzuje středověk, jenž zanedbával literární vzdělání. Na konci podkapitoly se objevuje opět Martin Luther a jeho spis *An die Ratsherren aller Städte deutschen Landes, dass sie christliche Schulen achrichten und halten sollen*, v němž se poukazuje na kritický stav německého školství a je prosazováno vzdělávání v klasických

jazycích, už jen kvůli správnému pochopení biblických textů.

Šestá podkapitola plynule navazuje a poukazuje na Melanchtonovu činnost v oblasti školství. Je dokonce nazýván učitelem Německa. Pozornost je věnována jeho jednotlivým dílům jako jsou *Grammatica Latina*, příručka evangelické teologie *Loci communes rerum theologicarum* (Všeobecné principy teologie), v níž je zmínka o silném vlivu platonismu na křesťanství. Kromě toho je zde popsán jeden z Melanchtonových školních řádů.

Poslední podkapitola se věnuje latinskému básnictví v období reformace a humanismu. Jsou v ní zmíněna jména jednotlivých autorů a jejich děl. Největší pozornost pak patří nizozemskému básníkovi Janu Secundovi, z jehož díla je uvedeno několik ukázek a který navazuje svou tvorbou na římského básníka Catulla. Jeho sbírka *Basia*, cyklus básní o polibcích, byla inspirací pro mnohé básníky té doby, kteří se jej snažili překonat.

Text celé kapitoly je rozdělen zhruba do padesáti odstavců, je poměrně dosti členitý a díky tomu i přehledný, nebyl důvod měnit původní rozdělení textu a bylo tedy zachováno. Každá nová myšlenka je oddělena odstavcem. Jednotlivé podkapitoly mají zhruba dvě až tři stránky.

2.2.2 Presupozice

Podle toho, jak byl zpracován originální text, se dá usuzovat, že se autor snažil o to, aby si jeho knihu mohlo přečíst co nejvíce lidí. Předpokládá však zřejmě, že čtenář má určité povědomí o dějinách Německa a chápe souvislosti, které někdy nebývají v textu explicitně vyjádřeny. Také se předpokládá, že má čtenář zájem dozvědět se něco nového o tématu, jímž se kniha zabývá, a má smysl pro humor. Autor se snažil být vtipný a napsat knihu poutavě. Ačkoliv text pojednává o latině a vyskytují se v něm také ukázky v latinském jazyce, není znalost latiny předpokladem k tomu, aby si knihu mohl někdo přečíst. Jak již bylo zmíněno výše, vedle latinských ukázek jsou uvedeny překlady do národního jazyka. Ani český čtenář překladu nebude tedy muset

ovládat latinský jazyk. Vždyt také díky této knize má být teprve zlákan k tomu, aby se jej naučil. Rovněž pro čtenáře překladu platí, že by měl mít určité povědomí o tom, kdo to byl Erasmus Rotterdamský, Martin Luther a jaké názory zastávali. Filip Melanchton je představen obsírněji, zřejmě není tak znám širšímu publiku. Znalost dějinných souvislostí pomůže čtenáři k lepšímu pochopení textu a různých narážek. Dá se říci, že je určitým předpokladem. Čtenář textu by měl mít zřejmě také jakýsi všeobecný rozhled, měl by znát alespoň v hrubých obrysech praxi v jednotlivých církvích, protože v textu originálu ani překladu není konkrétněji popsána. Pravděpodobně bude třeba k lepšímu pochopení textu minimálně gymnaziální vzdělání, ale není podmínkou, pokud bude mít někdo skutečně zájem o toto téma, může si doplnit celkový kontext na základě informací, jež si sám dohledá.

2.2.3 Syntax, lexikum

Syntax překládaného textu je poněkud složitější, zapříčiňují to častá doplnění rozličných informací autorem. Poměrně často se vyskytují věty vedlejší přívlastkové, přístavky, pro odborný text typické jmenné vazby, tvořené pomocí přičestí, či rozličné vsuvky. Kromě toho jsou v textu často užívány dvojtečky, jež autor využívá jako prostředek pro označení vysvětlení různých tvrzení. Některé z těchto znaků je možné pozorovat v následující ukázce: *Und was von Luther zu sagen ist, gilt noch mehr von den beiden anderen Reformatoren, den „Reformortierten“: Huldrych Zwingli, der auch in Wien bei Celtis studiert hatte, war ein professioneller Philologe, der etwa einen lateinischen Kommentar zu den Erga (Landwirtschaft) des altgriechischen Epikers Hesiod schreiben konnte; und Johannes Calvin verfasste in jungen Jahren (1532) einen noch heute wertvollen Kommentar zu Senecas Schrift De clementia (Über die Milde), in glänzenden Latein, wie alles con ihm.* Nejčastěji se v textu můžeme setkat se souvětími rozdělenými na několik úseků. Členění jednotlivých souvětí pak nezáleží jen na počtu určitých sloves či na počtu vět,

spíše na rozličných přívlastkových doplněních či dovysvětlováních. Příkladem může být tento úryvek: *Und, o Wunder, mitten im Konfessionshader, der noch über hundert Jahre währen sollte, wetteiferten die besten Dichter Europas, und zwar nicht nur die lateinischen, untereinander darin, Johannes Secundus, diesen „großen, heiligen Küsser“, wie ihn noch sein Bewunder Goethe nannte, mit immer neuen Küssen zu übertrumpfen, sodass man geradezu von einer literarischen Kussepidemie sprechen könnte.* Pokud se autor snaží v textu přiblížit mluvené řeči, poměrně dosti často, užívá souvětí jednodušší, věty jednoduché a někdy i věty jednočlenné, které jsou jakoby alarmujícími výkřiky. (*Satis superque! Genug und mehr als genug.; Von wegen tote Sprache!* ad.)

Lexikum textu je pestré. Objevují se v něm slova povětšinou běžná a srozumitelná, vzhledem k tématu, jímž je do jisté míry oslava latinského jazyka, jsou někdy užité vzletnější obraty. Text je populárně naučný a neobsahuje velké množství odborných termínů, přesto by se jich dalo několik najít (*Foliant, kataletischer jambischer Dimeter* apod.). Tyto temíny nejsou nijak blíže vysvětlovány, protože nejsou pro sdělení textu podstatné. Kromě spisovných slov se v textu vyskytují i slova hovorová, dokonce i poněkud vulgární (*Schwule, Hure*). Stroh také s oblibou vytváří různé novotvary, především zajímavé složeniny (*Liebestodeskussphantasie, Kussepidemie, mitküssen, Küsser*) nebo užívá neobvyklé složeniny (*Skandalnudel, Brotstudien, Schwarmgeisterei*). Jeden z Lutherových výroků je citován doslovně ve „Frühneuhochochdeutsch“: *„Die sprachen sind die scheyden/darynn dis messer des geysts stickt.“*, v textu originálu se tedy vyskytuje i raně novověká němčina 16. století. V textu se objevují také latinská slovíčka či celé úryvky, často však v blízkosti s německým překladem či ekvivalentem, není tedy obtížné pochopit jejich význam a slouží spíše k ozvláštňení textu, který o latině pojednává. Všechny názvy kapitol této knihy jsou uvedeny v latině, názvy jsou později vysvětleny v textu. Název *Introitus* ovšem vysvětlen není, počítá

se s tím, že čtenáře napadne, že se jedná o úvod. V textu se můžeme také často setkat s částicemi, adverbii, modálními slovíčky apod. (*etwa, gar, fast, doch, vielleicht, ja, auch, sogar, schon, nur, wohl, schließlich* etc.)

2.2.4 Nonverbální prvky textu

Text nedoplňují žádné ilustrace či fotografie. Latinský text a jednotlivá latinská slova jsou psány kurzívou, názvy kapitol a podkapitol velkými písmeny. Celkově se dá říci, že grafická úprava překladu poměrně odpovídá grafice originálu. Názvy kapitol i podkapitol nejsou psány velkými písmeny, pokud by měl být ovšem překlad vydán knižně, pravděpodobně by byla zachována forma originálu. Zachována je grafika Lutherova výroku: *NON CONTULI, SED ASSERUI*. Zřejmě byl takto zvýrazněn proto, že autora zaujal nebo se mu obzvláště líbil a chtěl na něj upozornit i čtenáře, nezdá se totiž, že by byl v rámci celého textu důležitější než jiná sdělení.

2.2.5 Suprasegmentální znaky

Jak již bylo zmíněno výše veškerý latinský text je psán kurzívou a je odlišen od ostatního textu v němčině. Zajímavé je, jak jsou v textu originálu využívány uvozovky, původní citovaný latinský text uvozovkami označen není. Je jimi naopak označeno až jejich převedení do němčiny, tato typografická úprava byla v překladu zachována. V uvozovkách pak bývají různé další zvláštní citace, např. výrok Goetheho o Janu Secundovi, jehož označil jako: „*der grosse, heilige Küsser*“. Vzhledem k tomu, že substantivum *r Küsser* němčina nezná, se dá pochopit, proč uvozovky u takového novotvaru jsou. V českém překladu byly uvozovkami označeny všechny novotvary a zvláštní slovní spojení převzaté z textu originálu. Členění básně je nepřirozené, jednotlivé promluvové úseky jsou rozděleny před přirozeným zakončením, a to za účelem toho, aby na každém řádku bylo sedm slabik, což odpovídá latinskému originálu. Stává se tedy, že jsou promluvové úseky násilím pře-

trženy. Poznámky pod čarou jsou v textu vyznačeny hvězdičkou. Poměrně často užívá autor originálu pomlčky pro vyznačení různých doplňujících informací. Dvojtečky pak jsou užívány hojně ve smyslu výrazů *totiž, neboť, a to* apod. Samozřejmě také uvozují různé latinské ukázky. Ve větách emočně zabarvených, v nichž autor vyjadřuje názor na určitou situaci, již popisuje, je na konci užit vykřičník. Právě to, že se autor vymezuje k určitým problémům, způsobuje, že text vyznívá leckdy ironicky. V textu se dále vyskytují kulaté závorky, většinou jsou v nich uvedeny přeložené názvy latinských děl, doplňující informace ad. V hranatých závorkách se objevují vysvětlivky umístěné přímo v textu. („... *Wenn du meinst, diese Sache sei nicht notwendig für Christen, verschwinde bitte aus der Arena [Luther denkt an ein römisches Gladiatorenpaar], du und ich haben nichts miteinander – ich halte sie für notwendig.*“) Tento úryvek je napsán v textu normálním písmem, pouze jedno *ich* je napsáno kurzívou, jde pravděpodobně o zdůraznění postoje mluvčího. Poměrně časté jsou zejména v textu úvodu otázky, řečnické i klasické, které povzbuzují čtenářův zájem, vyznačené otazníky. Autor se snaží vytvořit čtivý text, jemuž nechybí emoce, humor a jistá dávka ironie.

3 Překlad vybraného textu

INTROITUS

K čemu je latina? A proč vznikla tato kniha?

*Num discendum Latine?*¹ Má se mé dítě učit latinu? Dokonce snad jako první cizí jazyk? Nebo by mělo raději začít se světovým jazykem angličtinou, s níž se dnes člověk domluví po celém světě? Když si tuto otázku položí moji přátelé a známí, kteří to myslí dobře, zdá se, že mají po ruce hned jeden argument, jenž by ušetřil veškerou diskuzi. Jen Pán Bůh prý ví, zda se vyplatí naučit se mrtvý jazyk starých Římanů, jazyk, jímž se již velmi dlouho nikdo nevyjadřuje – snad kromě papeže Benedikta XVI. a několika stejně smýšlejících kardinálů. S pomrkáváním dodávají, že s těmito zbývajícími latiníky se pak může tento latinsky vzdělaný potomek ve Vatikánu bavit o tématech slavných encyklik, jako jsou: *Deus est caritas*² nebo *Humanae vitae*³. Jedna vlašťovka nedělá jaro a stejně tak jeden papež z požehnané země latiny Bavorska neprobudí mrtvý jazyk k životu. *Requiescat in pace* – „Ať odpočívá v pokoji.“ Koneckonců také platí (ještě trošku ironie): *De mortuis nil nisi bene* – „O mrtvých jen dobré.“

Ale existují i jiní přátelé, „humanisté“, kteří proti tomu vehementně

¹Má se latina vyučovat?

²Bůh je láska.

³Název, jak je u církevních dokumentů zvykem, je odvozen od prvních dvou slov latinského originálu a znamená „[předávání] lidského života“.

protestují. Jak to mrtvý jazyk?! Latina přeci žije dál v románských jazycích, italštině, francouzštině, španělštině ad., které z latiny vznikly, ba dokonce nejsou ničím jiným než právě dnes existující reálnou latinou. Kvůli tomu by se také měl každý romanista zcela oprávněně učit latinu.

Latina je téměř stejně silně živoucí v napůl románské angličtině, která dnes vládne světu, dokonce i v Německu ji často užívají. Latina se neobjevuje jen ve starých, běžných cizích slovech, jako jsou německý výraz pro maturitu (Abitur z *abire*/odcházet)⁴, abrupt/náhlý, nenadálý (*abrumpe*/náhle, neočekávaně přerušit), není ničím zvláštním, že se skrývá snadno poznatelné latinské jádro také v nově utvořených modních výrazech jako digitální (*digitus*/prst), diskurz (*discursus*/rozbíhání), globalizace (*globus*/(země)koule), Quotenfrau⁵ (*quotus*/kolikátý). Často se latina skrývá i v úctyhodně znějících zdánlivě německých slovech – uvedu jen několik z nich, jež můžeme ve slovníku najít vedle sebe – jsou to: Kelch (*calix*/kalich), Keller (*cella*/sklep), Kelter (*calcatura*/lis na víno, čeren), Kerker (*carcer*/žalář), Kessel (*catillus*/kotel, miska) etc.

Latina žije především v dnešní internacionální vědecké terminologii. Již ve spojení *internacionální terminologie* se můžeme setkat s třemi latinskými slovíčky: terminologie v sobě skrývá římský *terminus* (mezník), slovo internacionální je utvořeno ze slov *inter* (mezi) a *natio* (národ). Obecně platí, že věda se dnes neobejde bez neustálého obnovování své slovní zásoby z pokladnice latiny, tak vniká latina i do cizích kulturních okruhů (Čína, Japonsko, Indie). S latinou se setká každý, kdo užívá počítač (computer z lat. *computare*/počítat), pracuje s databankami (z lat. *dare*/dát), defragmentuje (z lat. *de*/z a *fragmentum*/zlomek) či prostě jen pracuje s textem (z lat. *textus*/utkaný). S ohledem na takováto cizí slova prohlásil nedávno Günther Jauch, že dobré vzdělání v klasických jazycích je nejlepším předpokladem

⁴Také výraz používaný u nás je odvozen z latinského slova *maturesco, ere* (dozrávat).

⁵Pozn. př. Hanlivé označení pro ženu, která je zaměstnaná na určité pozici jen díky snaze o splnění určité kvóty. Na pracovišti je tedy jen do počtu.

pro to stát se milionářem (z lat. *mille/tisíc*). *Sapienti sat* – „Moudrému stačí napovědět.“ Ale jistě nejen z tohoto důvodu nechává své dcery učit latinu.

Také reklamě a tomu, kdo chce udělat dojem na své současníky, poslouží latina velmi dobře. Uvedu jen jeden příklad. Tradiční titul Ciceronovy řeči *Pro domo* (Pro svůj dům), vlastní titul zní *De domo sua* (O svém domě), je příslovečně užíván, když někdo mluví ve svůj prospěch. Zřejmě jako první použila tento titul po přeznačení jeho smyslu jedna firma zabývající se obchodem s kávou, jež z *Pro domo* učinila název obchodní značky svého „Domu kávy“. Kromě toho může člověk na internetu najít pod štítkem *Pro domo* dvě firmy, které se zabývají nemovitostmi, jednu firmu pro „Coaching & Consulting“, architektonickou společnost, nemocniční časopis, různé spolky, mezi nimi také jeden aktivní spolek proti sňatkům homosexuálů: *Pro domo – contra Homo!*, což je obzvláště milý omyl, protože slovo *homo* (člověk) neoznačuje homosexuály, a i kdyby mohlo, muselo by se říci navíc *contra hominem*.

Po takovémto úspěchu *Pro domo*, sotva již existuje nějaké latinské slovo, které by nebylo doplněno *Pro* kvůli povznesení či zkrášlení názvu značky či spolku. Velmi oblíbené je *Pro arte* (Pro umění). Vidíme to neustále na internetu. Zhruba sto spolků, koncertních agentur, hudebních souborů, sborů, továren na výrobu nástrojů, obrazáren, muzeí a tanečních škol se honosí touto latinskou formulí. Kdo by tedy mohl pochybovat o tom, že je latina ještě dnes produktivní a že má kromě toho i značnou prestiž?

Odpůrci budou namítat: „Postačí však tohle všechno k prohlášení latiny za živý jazyk a k odůvodnění její výuky?“ Nejednali snad němečtí lékaři před čtyřiceti lety rozumně, když zrušili, byť ne zcela, povinný kurz latiny pro své studenty a nahradili jej pouhým kurzem terminologie? Vždyť alespoň trochu latinské slovní zásoby je potřeba už jen k tomu, aby se rozlišily obtíže v mozku (*cerebrum*) od potíží v podbřišku (*abdomen*). Je však nutné se kvůli tomu učit ablativ absolutní, vazbu akuzativu s infinitivem nebo rozdíl

mezi gerundiem a gerundivem? Zdá se, že by to stálo mnoho úsilí: *Oleum et operam perdimus*⁶ „Ztrácíme olej a námahu.“

Také proti tomu se dá dobře argumentovat. Není přeci náhodou, že se o studentech latiny říká, že nejlépe bodují ve všech školních předmětech a že se dokonce naučí mnohé doplňující cizí jazyky. Dosvědčují to i statistiky studijních výsledků. Nejinak je tomu s výrokem, že pomocí latiny se dá naučit logicky myslet. Latina sama je totiž velmi logicky strukturovaná a na zdánlivě mrtvém jazyce je také možné zřetelně ukázat gramatickou stavbu. V každém případě existuje průkazná zkušenost s tím, že se ten, kdo umí latinsky, snáze naučí každý jazyk. *Ab uno disce omnes!*⁷ – „Nauč se vše na příkladu jednoho!“

Kromě toho se dnes latina v žádném případě nežívá pouze ve Vatikánu. Stačí se jen podívat na internet, na němž se neustále rozšiřují latinské „chatkluby“ (*greges garrucolum*⁸). Pozornost vyvolali zejména Finové, kteří, poté co v červnu 2006 převzali předsednictví Evropské unii, tehdy již po druhé po roce 1999, začali každý týden vydávat latinský zpravodaj (*Conspectus rerum*⁹, www.eu2006.fi). Znamená to, že chtěli udělat z latiny druhou úřední řeč Evropské unie po angličtině, aby tak vnesli trochu světla do evropské jazykové změti. *Dellirant Fenni?* Blázní snad Finové? To sotva, při PISA – testu¹⁰ dosáhli nejlepších výsledků.

„Finové se jen vychloubají, PISA sem, PISA tam.“ říkají latiníci morousové. To zvládne člověk i u nás: Kdo chce ze sebe dělat někoho lepšího a vychloubat se svým vzděláním, pronese pár latinských frází, které ani sám nechápe, nebo recituje Cicerona: *Quo usque tandem, Catilina* . . . Není divu, však již Římané sami byli namyšlení aristokraté. A dnes slouží latina především k tomu, aby ještě více ztížila vzestup těm, kteří jsou sociálně

⁶Přísluví přejaté z Plautovy hry. (Poenulus I.2.119), výklady oleje se různí.

⁷Vergilius, Aeneida 2, 65 f.

⁸Shromáždění mluvku, možné i stádo žvatlavých.

⁹Pozorování věci.

¹⁰Test sestavený organizací OECD v rámci programu na mezinárodní hodnocení studentů.

znevýhodnění kvůli svému rodinnému původu. Proč tolik oborů vyžaduje pro své studium latinu, která je, jak se zdá, spíš jen další překážkou? Aby vybraní lidé utvořili uzavřenou skupinu. *Odi profanum volgus . . .*¹¹ – „Nenávidím prostý lid.“

Latiník odvětí: „Ale to je omyl, je to obráceně.“ Už dlouho je dokázáno, že právě vyučování latiny rozvíjí prostřednictvím svých překladových cvičení jazykové kompetence v mateřštině a tím podporuje sociální rovnost šancí. A nezapomeňme, že rovněž výše zmíněný Cicero, který pocházel z nízkých poměrů, byl tím, kdo se jako *homo novus*, někdo, kdo neměl urozený původ, vypracoval sám až k nejvyššímu vládnímu úřadu. Cicero koneckonců utvářel také pojmy jako lidskost (*humanitas*) a důstojnost člověka (*dignitas hominis*) a do dnešní doby je učinil společným vlastnictvím civilizovaného lidstva. Vždyť latina se učí kvůli tomu, abychom porozuměli jemu a dalším zásadním filozofům římského latinského starověku, jako jsou Lucretius, Seneca, Augustin, o básnicích a historících ani nemluvě, neučí se kvůli tomu, abychom si mohli své vyjadřování přizdobit několika citáty! *Ad fontes!* K pramenům!

Ale díla těchto velikánů jsou už díkybohu dlouho přeložena do němčiny, angličtiny a dalších moderních jazyků. Kdo by se tedy ještě chtěl zbytečně trápit s originálem?

Jako by snad nějaký překlad mohl nahradit originál! To se může částečně týkat snad ještě nových jazyků, protože si jsou vzájemně velmi podobné. S latinou to je však úplně jiné, její pojmy a struktura jsou totiž překvapivě odlišné od pojmů a struktur našich jazyků. V žádném případě také nejsou dosud přeložena díla všech důležitých autorů. Například právě od Augustina, největšího myslitele latinského starověku, se nám zachovalo obrovské množství latinských děl, jež byla zpřístupněna pomocí překladu dosud jen z malé části. Kromě toho se latina neomezuje jen na starověk. Vždyť z děl velkých latiníků středověku a novověku, z děl Tomáše Akvinského, Petrarce, Boccaccia,

¹¹Horatius, Carmina 3, 1, 1.

Erasma, Melanchtona, Leibnize bylo přeloženo jen velmi malé množství! A co teprve z nepřeborných děl mnoha dalších autorů!

Satis superque! Dost bylo řečeno. Mohlo by se uvést mnoho dobrých důvodů, proč se má latina vyučovat; jistě by se daly najít také další argumenty proti. O této otázce se debatuje přinejmenším více než čtyři sta let, za tu dobu byly již získány různé poznatky. Tato diskuze zde však nemá pokračovat, rozhodně ne přímo. Tato kniha totiž nepojednává o užitečnosti latiny, ale o jejím vlastním bytí, bez ohledu na užitek, píše se zde o její charakteristické přirozenosti, dalo by se říci o jejím půvabu.

Jazyk samotný si přirozeně představit nemůžeme, až na některé výmluvné ukázky, k tomuto účelu existují naštěstí dobré latinské učebnice a knihy. Chceme zde však seznámit čtenáře s jejími dějinami, dá se říci biografii. Odkud pochází? Jak mohla nabýt takového významu? Jaké byly její osudy v průběhu dvou a půl tisíce let? Dále pak chceme především zjistit: Kdy vlastně a v jakém smyslu latina zemřela? Zemřela vůbec? Přitom uvidíme, že latina dokázala ojedinělým způsobem překonat svou vlastní smrt a právě tím se stala nesmrtelnou. V každém případě se prokáže, že latina je, přinejmenším dodnes, nejúspěšnějším jazykem na světě (*regina linguarum*). Její životopis, který je spojen s velmi fascinujícími osobnostmi a událostmi evropských dějin, je téměř tak pestrý a napínavý jako dobrodružný román. Pokud se alespoň jeden čtenář této biografie zamiluje do hlavní hrdinky tak moc, že se přihlásí na nejbližší kurz latiny, udělal by autorovi velkou radost.

Legite. Čtěte!

Operae pretium erit. Nebudete litovat!

RES ET VERBA

Reformace a latinský humanismus

Martin Luther, zajisté nejvlivnější teolog od doby apoštola Pavla, byl jedinečný mistr německého jazyka, který jako by nově stvořil svým překladem Bible a jež obohatil četnými spisy a písněmi. Kromě toho byl však také poměrně dobrým latinářem. Přestože jej vzdělával scholastický učitel ve středověké latině, dokázal trefně formulovat také ve vznešenější klasické latině a dokonce i psát básně – v rozporu s panujícím smýšlením. Především má však zásluhu na tom, že ve zmatku reformace, selských válek a náboženského poblouznění zůstalo zachováno latinské školní vzdělání a následně mohlo být obnoveno v humanistickém duchu.

Renesanční humanismus a reformace musely být zcela jistě sourozenci, obě hnutí přeci pramenila z jakési obsáhlé touhy po obrodě (*renasci*) a obnově (*reformari*), která se týkala jak vzdělání, tak náboženství a sahala hluboko do středověku. Rok předtím, než zahájil Luther senzačním přibitím 95 tezí (1517), jedním z nejdůležitějších latinských textů všech dob, svou rozluku se starou církví, vyhlásil nejslavnější humanista 16. století, Desiderius Erasmus, v otevřeném dopisu papeži Lvu X. touhu vzdělavců po opětovném nastolení pravé zbožnosti, literárního vzdělání (*litterae*) a křesťanského souladu. Není tedy divu, že přinejmenším na začátku hnutí téměř všichni němečtí humanisté, obzvláště Ulrich von Hutten, na Luthera navazovali nebo s ním sympatizovali. Luther se naopak vyjádřil někdy doslova programově pro humanismus, například když řekl, že lituje toho, že musel marnit čas se scholastickými teology a jejich duchovním otcem Aristotelem, „zahálčivým oslem“, když už ne ztělesněným ďáblem, místo toho, aby četl latinské klasiky, jako je Cicero.

Totéž co o Lutherovi platí ještě více v případě dalších dvou reformátorů, „reformovaných“: Ulrich Zwingli, který studoval také u Celtise ve Vídni, byl

profesionální filolog, jenž zřejmě napsal latinský komentář ke spisu *Erga* (Práce a dni) starořeckého epika Hesioda; a Jan Kalvín zhotovil za svého mládí (1532) dodnes hodnotný komentář k Senekově spisu *De clementia* (O mírnosti), psaný skvělou latinou, ostatně jako všechna jeho díla.

Přesto však nedošlo k plné shodě mezi humanismem a reformací. Lutherův fanatismus v průběhu času urážel mnohé humanisty, obzvláště Erasma, jehož autorita by byla pro prosazení reformace tak důležitá. Podle Lutherova přesvědčení spočíval tento rozpor v hlubokém protikladu, a to v tom, že Erasmus lpěl více na lidských než na božských věcech (*humana praevalent in eo plus quam divina*, dopis ze dne 1. 3. 1517). Samozřejmě, že pro humanistu, jako byl Erasmus, měla péče o jazyk, a tím mohla být tehdy myšlena jen latina, hodnotu sama o sobě. Luther tento názor nesdílel, záleželo mu téměř jen na duchu.

Jasný postoj Filipa Melanchtona, jenž působil jako zprostředkovatel mezi těmito dvěma protipóly, které však bohužel nedokázal usmířit, ztělesňuje ideální příklad tzv. „křesťanského humanismu“. Luther při své velké schopnosti zjednodušovat jednou načrtl na své dveře křídou vztah těchto tří myslitelů své doby. Shrnul je do následující výstižné formule: *Res et verba Philippus. Verba sine re Erasmus. Res sine verbis Lutherus.*¹² – Věci a slova: Filip. Slova bez věcí: Erasmus. Věci beze slov: Luther. Budeme se zabývat především dvěma mistry jazyka, velikými latiníky Erasmem a Melanchtonem.

Div světa: Erasmus

Ačkoliv je jméno Nizozemce Erasma dodnes známé, je po něm totiž nazván evropský program pro studenty, je tato zbylá sláva jen odlesk ojedinělé

¹²Dnes se často špatně klade důraz na Lútherus, správně je ale Luthérus. Totéž platí i u ostatních jmen na -erus.

popularity, které se Erasmus těšil u svých současníků. Jak kdysi konstatoval Stefan Zweig, nedosáhli takové slávy ani Dürer, Paracelsus či Michelangelo. Co Erasmus napsal, platilo; když s ním někdo směl promluvit, byl šťasten; sotvaže od něj někdo obdržel byť jen jediný dopis – dva tisíce z nich se zachovaly, ctil ho jako relikvii. Odkud jen pocházela tato jedinečná autorita kultovní osobnosti, tohoto „divu světa“ (*miraculum mundi*)?

Hodně k ní přispělo jeho obsáhlé vědění, díky němuž byl nazýván také *doctor universalis*; stejně přispěla i jeho laskavá povaha, ještě více snad jeho nadstranickost, která spočívala v jeho úplné duchovní svobodě. Rozhodující však bylo nakonec něco jiného: ojedinělé ovládnutí latinského jazyka, jakého snad už nikdo znovu nedosáhl, které se prokazuje *ex negativo* už jen tím, že dnes Erasma sotva kdo čte v překladech. Přitom ale není jeho řeč nijak zvlášť rétoricky vyumělkovaná, nýbrž vyjadřuje vše s tak samozřejmou lehkostí, že čtenáře ani nenapadne, že by se něco mohlo říci i jinak. Také obsahově je velká část jeho děl (ve starém společném vydání tří z deseti obrovských foliantů¹³) věnována latině, obzvláště pak didaktice latiny. Také snad nikdy neexistoval lepší učitel latiny.

Erasmus, vysvěcený kněz stejně jako Petrarca, debutoval ihned s humanistickým programovým spisem *Antibarbari*, který začal psát v roce 1494. Tento spis byl však vytištěn mnohem později. Věhlas si získal svými *Příslovími* (*Adagia*)¹⁴, jimiž vhodně zaplnil mezeru na humanistickém knižním trhu. Kdo chce v diskurzu vzdělanců držet krok, musí – a to platí také dnes – umět zacházet s okřídlenými slovy a frázemi a imponovat jimi. Erasmus nabízí svému čtenáři nejdříve asi osm set, později přes tři tisíce nejdůležitějších rčení, přidává k nim antické doklady, věcné vysvětlivky a neustále také své vlastní, duchaplné komentáře.

Přeskočme velmi obdivované učebnice křesťanské morálky, které Erasmovi – také v tom byl pravý humanista ve smyslu Petrarky – neleželi na srdci

¹³Kniha foliového formátu, velká kniha o rozměrech přibližně 42×30 cm.

¹⁴Adagia – sbírka antických přísloví, rčení a frází s komentářem.

méně, a podívejme se na něj jako na učitele latiny. Setkáváme se s ním jako s učitelem především ve dvou neobvyklých knihách *De utraque verborum ac rerum copia* (O množství nejen slov, ale i věcí), v nichž se učí, jak člověk může své myšlenky rozličněji vyjádřit i obsahově obohatit. Není pochyb, že Luther narážel při formulování citovaného výroku (*Res et verba . . .*) na toto dílo. V jeho první části nabízí Erasmus velmi propracované latinské úkoly k procvičování. Objevuje se v nich např. věta jako *Semper dum, vivam, tui meminero*. – „Dokud budu žít, budu na tebe vždy vzpomínat.“ v zhruba třech stech obměnách. Začátečníci by asi řekli: *Numquam, quoad victurus sum, me tui capiet oblivio*. – „Nikdy na tebe nezapomenu, dokud budu žít.“ Pokročilejší napadne asi něco vybranějšího: *Eadem me lux exanimem videbit, quae tui conspiciet immemorem*. – „Týž den mě uvidí mrtvého, jenž zjistí, že jsem na tebe zapomněl.“ Toto není jen literárně-intelektuální hra, ale skutečný trénink pro toho, kdo chtěl tehdy být jazykově moderní. Jako ryzí umělec dosáhl Erasmus svého vrcholu *Chválou bláznovství* (*Encomium Moriae*), která se dodnes často čte v překladech a srší vtípem a vztekem – titul byl důmyslně zvolen jako ironická narážka na jeho anglického přítele Tomáše Mora, tvůrce rovněž geniálního románu *Utopia*. Erasmovo pedagogické nadšení se kromě literárního umění projevilo nejvíce v díle *Colloquia familiaria* (Důvěrné hovory), která byla za jeho života jeho nejúspěšnějším dílem. Toto dílo má svůj původ v žákovských rozhovorech vytvořených německými učiteli. Podobně jako u dnešních průvodců konverzací, obzvláště pro zahraniční turisty, bylo jejich cílem sdělit nejběžnější fráze hovorové latiny. Z toho důvodu začínají Erasmova *Colloquia* nejjednoduššími floskulemi: *Salve pater, salve mater salve mi frater . . . Salvete pariter omnes*. – „Buď pozdraven, otče, buď pozdravena, matko, buď pozdraven, můj bratře. Buďte všichni pozdraveni vespolek.“ Kromě užitečného poučení o tom, koho a kdy je třeba pozdravit, případně komu popřát zdraví (*salutare* zahrnuje v sobě totiž jak „Dobrý den“, tak „Na zdraví!“), se zde také píše, že je třeba pozdravit i hodovníky, zívající,

kýchající, kašlající a postižené škytavkou, oproti tomu: *In ructu crepituve ventris salutare hominis est plus satis urbani.* – „Říkat při říhnutí nebo při větrech 'Na zdraví!' by byla tuze přehnaná zdvořilost.“ Při formulování se dbalo na elegantní stydlivost, jež se zdráhala vyslovit *terminus technicus* „větry“, přitom ale navzdory taktu zůstávala formulace plná síly.

Smí se latinu učit i ženy?

Také pozdější rozsáhlá *Colloquia* jsou dodnes přínosná pro naučení latinského hovorového jazyka. Neplní však jen svůj účel, ale stávají se světovou literaturou. Pojednává se v nich totiž s jemným vtipem o tématech, která se nejčastěji dotýkala běžného člověka tohoto století: jsou to jakési dějiny smýšlení v literárních skečích.

Uvedu jen jeden příklad, který se týká problému nastoleného humanismem: latinská emancipace žen. Již Celtis si v jedné elegii stěžoval na to, že jeho literárně nadaná Ursula nerozumí latinsky, a obecně na to, že jsou vůbec ženy vyloučeny z latinského vzdělání. Nakonec to vedlo k tomu, že mnohé jeptišky krákorali své hymny, aniž by rozuměly textu! Vynikající němečtí humanisté nemohli nechat takové stížnosti bez odezvy: Charitas Pirckheimer, sestra již zmíněného norimberského učence Willibalda Pirckheimera, se naučila latinsky tak bravurně, že mohla činit „arcihumanistovi“ Celtisovi ve skvěle vypořádaném dopise výčitky kvůli jeho literárnímu „novopohanství“. A dcera velkého augsburského humanisty Conrada Peutingera dokonce údajně obdarovala v útlém věku tří let císaře Maxmiliána I. oficiálním dopisem v latině. Tomuto problému byla věnována pozornost i v cizině. Nejvýznamnější španělský humanista a pedagog, Juan Luis Vives, píše, snad jako první, *De institutione feminae Christianae* (O vzdělávání křesťanské ženy) a obhajuje spornou latinskou výchovu dívek.

Nyní se tímto tématem začal zabývat také Erasmus, a to tak, že ve svých *Kolokviích* konfrontuje zbedněného kněze, opata Antronia, s humanisticky vzdělanou mladou ženou, Magdaliou. Duchovní má kromě modlení a hospodaření kláštera v hlavě jen lov, pití a hru v kostky. Magdalia má naproti tomu ložnici plnou latinských a řeckých knih. Mnich zastává názor, že něco takového ženy nepotřebují: „Ať jsou u ní, kromě vřetena a přeslice, nanejvýš francouzské knihy, příslušející jejímu pohlaví.“ Latina je podle něj naopak pro ženy nevhodná. Proč? „Protože tento jazyk příliš málo přispívá k udržení jejich cudnosti.“ (*Quia parum facit ad tuendam illarum pudicitiam*). Magdaliu napadlo, že naráží asi na něco necudného u Ovidia, a odpověď se jí zdála snadná: „A francouzské knihy, které jsou plné nejfrivolnějších historek, snad k cudnosti přispívají?“ (*Ergo nugacissimis fabulis pleni libri Gallice scripti faciunt ad pudicitiam?*) Teď se opat dostal do rozpaků. „Je to jinak.“ (*Aliud est.*) – „Řekni to otevřeně, ať už jde o cokoliv!“ (*Dic istud, quidquid est, aperte!*) Konečně vyšel s barvou ven: „Protože jsou ženy před knězi ve větším bezpečí, pokud neumí latinsky.“ (*Tutiores sunt a sacerdotibus, si nesciant Latine.*)

Není snad Erasmus skvělý jazykový sociolog? Jazyková bariéra latiny stabilizovala církev a společnost tím, že ztěžovala žádostivým duchovním mít všelijaké pletky! A nyní se podívejte, jak Magdalia odráží ránu. Místo toho, aby si do mnicha rýpla kvůli jeho morálce, dává rozhovoru s ironií pravou humanistickou proměnu: „Ne, z tohoto směru hrozí pramalé nebezpečí, díky vašemu úsilí: Sami se totiž usilovně snažíte o to, abyste neuměli latinsky.“ (*Immo istinc minimum est periculi vestra opera, quando quidem hoc agitis sedulo, ne sciatis Latine.*) Latiny znalá Magdalia se jistě nenechala položit na lopatky jedním nevzdělaným duchovním puritánem.

Ostatně věděla, že už není sama, že už se v Evropě přesvědčivě rýsuje jakási *res publica eruditarum*, mezinárodní latinský dámský kroužek. Vzdělané ženy bychom mohli najít nejen v kolébkách humanismu, v Itálii a ve Špa-

nělsku: *sunt in Anglia Moricae, sunt in Germania Billibaldicae et Blauerice*. V Anglii byly vzdělané dcery Tomáše Mora, v Německu dcery Willibalda (Pirckheimer) a (Ambrosia) Blaurerera.¹⁵ A nyní se Erasmus stává i prorokem, neboť prostřednictvím Magdalie předpovídá, že brzy by mohly převzít moc ženy i v církvi: *Quod nisi caveritis vos, res eo tandem evadet, ut nos praesideamus in scholis theologicis, ut contionemur in templis*. – „Když si tedy nedáte pozor, dojde to jednou tak daleko, že my ženy budeme předsedat schůzím v teologických školách a že budeme kázat v kostelích.“ – Správně prorokuje Magdalia! Dnes najdeme už také profesorky teologie, dokonce i v katolické církvi, a kdo ví, třeba budou také někdy katolické farářky.

Toto byl jen nepatrný příklad, ale naznačuje nám, v čem spočívala duševní převaha tohoto muže vůči tehdejšímu myšlení. Žádný politický traktát, ani rétorická deklamace by vskutku nemohla více lobovat pro humanistické vzdělávání žen než toto obratné kolokvium, v němž šarmantní latinářka blamuje jednoho zabeđeného duchovního tím, jak brilantně dokáže formulovat bez toho, aby byla zlomyslná. Erasmus nutí svého čtenáře, aby mu dal za pravdu, a zasahuje protivníka, aniž by ho zranil – tedy jinak než jízlivé *Epistulae obscurorum virorum*¹⁶, které Erasmus výslovně odmítal. Všimněte si: V citovaném kolokviu přisuzuje přeci také přihlouplému opatovi obstojnou latinu. Je dost dobře možné, že i z tohoto důvodu byla opětovně nově vydávaná a rozšiřovaná *Colloquia* desítky let nejvíce kupovanou knihou po Bibli.

¹⁵Ambrosius Blaurer (zpravidla Blarer) byl reformátor Württemberska. V roce 1522, v němž byly poprvé publikovány *Colloquia familiaria*, byl ještě představeným kláštera Alpirsbach, když bylo toto Colloquium sepsáno, musel být již zřejmě nějaký čas otcem rodiny.

¹⁶Jednalo se o zfalšované dopisy parodující dominikánské mnichy, které začaly vznikat u příležitosti hádky kolínského dominikána s hebraistou J. Reuchlinem o to, zda mají být židovské spisy, obzvláště Talmud spáleny, nebo ne.

Pedagogický humanismus a teologická radikalita

Kvůli kritice církve a duchovenstva, již mu zazlívali na mnoha místech, zůstala některá díla trvale na seznamu knih zakázaných katolickou církví. Nejdříve se zdálo, že Erasmus stojí na straně reformace. Jeho první kritické vydání Nového Zákona bylo podkladem pro Lutherův senzační překlad. Erasmus však nechtěl stranit Lutherovi, jehož politická i teologická pozice mu byla spíše cizí. Když se ho pak zástupci a přívrženci staré církve nátlakem snažili přimět k tomu, aby zaujal stanovisko, nebylo z toho sice žádné hlasité „spoluhromování“ (*detonare*), jak si mnozí přáli, ale přeci jen přísné pokárání revolucionáře, který právě toho roku (1524) odložením své mnišské kutny s konečnou platností ukázal, jak vážně svou kritiku bral.

Erasmův spis *De libero arbitrio* (O svobodné vůli) byl zřejmě jeho nej důležitějším teologickým dílem. Jak seznal Luther, Erasmus se nezabýval vedlejšími věcmi, jako jsou odpustky a očištec, „ale jako jeden z mnoha rozpoznal vlastní podstatu problému“ (*Unus tu et solis cardinem rerum vidisti*). Může se člověk ze svobodné vůle (*libero arbitrio*) rozhodnout pro Boha a získat pro duši, nebo je, jak tvrdí reformátoři, zcela odkázán na boží milost (*sola gratia* zní slavná formule), jež jednoho určila ke spáse a druhého ke zkáze? Sotva řešitelný problém, předpokládáme-li, že Bůh volně nakládá s úplnou všemocností a předvídavostí, což nutně ruší svobodnou vůli, zároveň však ztělesňuje i spravedlnost a milosrdenství – což, zdá se, vylučuje předurčení (*praedestinatio*) k věčnému trestu.

Erasmus, který se sám pokoušel citovat proti Lutherovi všechny autority jak Bible, tak z řad církevních učitelů a samotné církve, se zcela přidal na stranu milujícího Boha a přitakal tak svobodné vůli oslabené vlivem prvotního hříchu. Avšak mnohem více, jak ihned zjišťuje, mu leží na srdci něco jiného: I kdyby měl Luther sám o sobě ve věci pravdu, měl by mlčet

nebo se zcela jistě omezit na výklad mezi učenci. Vždyť kdyby normální člověk náchylný ke zlu slyšel třeba jen jako jeden z diskuzních názorů, že pro spásu své duše nemůže on sám nic učinit, nakonec by ochabl. Toto mělo lidi ale přeci povzbudit! Důležitější než otázka, zda má Luther pravdu, bylo pro Erasma to, že člověk nemá promarnit v takovémto labyrintu (učené diskuzi) svůj život a ducha – *in huiusmodi labyrinthis non esse terendam aetatem aut ingenium*. A to říká muž, který si našel čas na to, aby třisetkrát obměňoval větu: *Semper dum vivam, tui meminero!*

Mistru slova vyšel vstříc myslitel Luther svým polemickým spisem *De servo arbitrio* (O zotročené vůli, 1525), nejdříve zcela v duchu své formule: *Verba sine re Erasmus*. Co se týkalo síly řečnického umění (*eloquentia*), zřejmě dobrovolně zaostával za slavným protivníkem, jako barbar setrvávající věčně ve svém barbarství (*barbarus in barbarie semper versatus*). Přitom ovšem asi věděl, že se podává jen odpad a smetí ve zlatých a stříbrných nádobách (*quisquiliae vel stercora aureis argenteisque vasis*). Naproti tomu o něm samém platilo: *et si sermone sum imperitus, rerum tamen scientia non sum imperitus gratia Dei* – „i když jsem v řeči nezkušený, nejsem nezkušený, co se týče znalosti věcí, díky milosti Boží (dle Druhého listu Korintským, 11,6).“

Již tento úvod ukazuje, že Luther, jenž vysvětluje všeobecně platnou umírněnost (*perpetua modestia*) v Erasmově spise hned jako úskok, na jeho mírně napomínající kázání odpovídá vášnivě hromy a blesky, při čemž není řečnický tak nezkušený, jak tvrdí.

I klasická antika poskytuje zbraně proti svým velkým znalcům: „Cože? Otázka o svobodě vůle že by byla zbytečná a nepotřebná?“ *Totus Lucianum spiras et inhalas mihi grandem Epicuri crapulam. Si tu hanc causam non necessariam ducis Christianis, cedo quaeso ex harena, nihil tibi et nobis. Nos necessariam ducimus.* – „Veškerý tvůj dech je cítit po Lúkianovi

a vydechuješ na mě silný vinný opar Epikúra¹⁷. Když si myslíš, že tato věc není potřebná pro křesťany, zmiz prosím z arény (Luther narážel na římské dvojice gladiátorů.), ty a já nemáme nic společného – *já* považuji tuto věc za nezbytnou.“

Tak jako Erasmus vnímá téměř výhradně polemický, na diskusi zaměřený charakter pozdních Ciceronových spisů, proto se jeho spis v podtitulu nazýval *collatio*, „rozhovor, diskuzní příspěvek“, tak se zdá, že se Luther naopak zaměřuje na jejich polemické invektivy a hbitostí a agresivitou svého troufalého „tvrzení“ – NON CONTULI, SED ASSERUI. – „Ničím jsem nepřispěl, ale přivlastnil jsem si.“ – se ve svých nejlepších pasážích téměř vyrovná Ciceronovi. Převzal od něj zřejmě hrubou formulaci *crapulam exhalare* (vydechovat vinný opar), stejně jako (přímo či nepřímo) další výrazy. Jeho uchvacující spis je teologicky hluboce závažný, kromě toho má také skutečný humanistický formát a jazykově není méně hodnotný než elegantní traktát Erasma, navzdory občasným chybám vůči normované gramatice. Jako všeumělecké latinské dílo je spis koneckonců snad ještě lepší.

Erasmus mohl ale nabídnout ještě něco zcela jiného. Po spisu *De libero arbitrio* a odpovědi na Lutherův polemický spis (*Hyperaspistes*¹⁸) napsal v průběhu roku 1528 dvě zbývající mistrovská díla: dialog *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione* (O správné latinské a řecké výslovnosti), z hlediska historie jazykovědy průkopnické dílo, díky němuž se rozvinula fonetika (nauka o hláskách) klasických jazyků, a také ještě vtipnější dialog *Ciceronianus*. V něm se tak duchaplně vysmíval přehnanému uctívání Cicerona mnohými současníky, „Ciceronovými opicemi“, že se od té doby stalo slovo „ciceronianismus“ téměř sprostým. Erasmus přitom také s vybraným vkusem obhajoval právo na určitý tradiční vokabulář pro záležitosti křesťanské víry: *Qui sic est Ciceronianus, ut parum sit Christianus, is ne Ciceronianus quidem est, quoad non dicit apte[...]*. – „Ten, kdo je takový

¹⁷Řecký řečník Lúkianos a filozof Epikúros byli pokládáni za opovrhovatele Boha.

¹⁸*Hyperaspistes*. Rozprava proti nesvobodné vůli Martina Luthera.

ciceronovec, že je kvůli tomu málo křesťanem, není ani ciceronovec¹⁹, protože se nevyjádřil vhodně [...].“

Melanchtonův nový humanistický program

V úvodu ke spisu *De servo arbitrio* (1525) vychvaloval již dávno světově velmi proslulý německý reformátor „nepřekonatelnou knihu“ (*invictus libellus*) jednoho mladého teologa. Tou knihou byly *Loci communes* (1521) Filipa Melanchtona, které si zasluhovaly podle Lutherova soudu nejen nesmrtelnost, ale dokonce i přijetí do církevního kánonu. V tomto Lutherově celoživotním příteli a rádci se tak, jako v žádném jiném, spojuje humanismus a reformace. Kdysi se jmenoval Schwarzert, ale když v útlém věku dvanácti let s několika kamarády zahrál svému slavnému prastrýci Reuchlinovi jeho komedii *Henno*, objal prastrýc chlapce a řekl: „Musíš být *Melanchthon* [Schwarz-Erd²⁰]!“

Hned se stal také zázračným dítětem akademické scény. Brzy získal titul bakaláře na univerzitě v Heidelbergu, již v sedmnácti letech postoupil na magisterské studium do Tübingenu, mohl tedy přednášet a jako přednášející zazářil svou plamennou řečí, *De septem artibus liberalibus* (O sedmi svobodných uměních). Ale tento mladík vyučující na univerzitě myslel rovněž, více než ostatní humanisté, na jednoduché potřeby školy. Do rukou dětí se tento nejdůležitější učitel mluvené latiny dostal díky svému vydání Terentia a jeho nová a průlomová řecká gramatika (*Institutiones Grammaticae*) se stala okamžitě bestsellerem.

Luther tehdy potřeboval ve Wittenbergu schopného profesora hebrejštiny a řečtiny za účelem obnovení studia teologie, a když se zeptal předního německého odborníka, Reuchlina, na radu, doporučil mu ihned svého prasy-

¹⁹ Antiteze podle Jeronýma, srovnej se str. 131.

²⁰ Černozem.

novce Melanchtona. Jeho skvostně formulovaná úvodní přednáška „O reformě vzdělávání“ (*De corrigendis adolescentiae studiis*, 1518) vychází vstřícně představám reformátora podivuhodným způsobem: Klasické studium a studium jazyků je velmi důležité, ale nejen ono stačí k porozumění Bibli! Pohublý jedenadvacetiletý profesor se rázem stal oporou wittenberské vysoké školy.

Dnes méně známá, ale ještě významnější byla řeč, kterou pronesl o pět let později, *Encomium eloquentiae* (Chvála výmluvnosti). Byl to zřejmě vůbec nejdůležitější programový spis pro humanistické vzdělávání. Viděno zvenčí, v něm Melanchton propaguje rétoriku v rámci také jím zastupovaného studia umění (na artistické fakultě), jež předcházelo prestižním studiím teologie, práva a medicíny.²¹ Rétorika tu znamená přirozeně zdokonalování latinského stylu. To je, jak uvádí Melanchton v první humanistické části své přednášky, důležité pro zřetelnost vlastního vyjadřování a porozumění textům, například biblickým. Její důležitost však spočívá především v tom, že se člověk pomocí jazykového vyučování vzdělává i mravně.

Byla to odvážná, ale ne zcela nová myšlenka. Vyslovil ji již Ovidius, možná před ním i další, v jedné často citované pasáži: *ingenuas didicisse fideliter artes/emollit mores nec sunt esse feros* – „věrné studium ušlechtilých umění [míněny jsou poezie a rétorika]/zjemňuje mravy, aby nebyly neotesané.“ Pokud vím, tak u Melanchtona je nové to, že poprvé spojil tuto myšlenku se starým humanistickým heslem *studia humanitatis*²², pocházejícím od Cicerona, a obohatil tak toto heslo o zcela nový rozměr: „Co myslíte, proč asi staří latiníci nazvali řečnické umění [poezie, rétorika] *humanitas*? Samozřejmě soudili, že studium těchto disciplín nebrousí jen jazyk, ale také napravuje

²¹Goethův Faust si na začátku naříká: „S velkým úsilím jsem důkladně prostudoval filozofii, právo, medicínu a bohužel také teologii“, bylo by tedy nutné rozumět filozofii jako nadřazenému pojmu pro svobodná umění; v devatenáctém století z nich vznikla moderní filozofická fakulta (Srovnej s poznámkou na str. 156), jako instituce vzdělávající učitele již také, jako teologie etc., spěje k ziskovému povolání.

²²Srovnej se str. 156.

surovost a barbarství myslí.“ – *Quid in consilio fuisse censetis veteribus Latinis, ut dicendi artes humanitatem appellarint? Iudicabant illi nimirum harum disciplinarum studio non linguam tantum expoliri, sed et feritatem barbariemque ingeniorum corrigi.*

Již v antice se objevila dodnes diskutovaná otázka, proč Cicero a další označovali „vzdělání“ a „lidskost“ stejným slovem, a to *humanitas*. Melanchton se domnívá, že zná odpověď: Je to proto, že především z jazykového vzdělání vyplývá i výchova k lidskosti. Tím myslel, že toto mravní školení se uskutečňuje především skrze trénování intelektu: „protože snaha o dobrý projev sama o sobě činí ducha hbitějším“ (*quod bene dicendi cura per sese vegetiorem animum reddit*). Tedy: rétorika školí ducha a to pak působí pozitivně také na charakter. Nebudeme to dále rozebírat nebo kritizovat, kromě jiného však zjistíme, že velký didaktik Melanchton zde zcela náhodou objevil také princip „formálního vzdělávání“.

Tato řeč má ale vedle humanistické části také reformátorský oddíl. V něm promlouvá profesor k teologům mezi svými studentskými posluchači. Neexistuje žádná cesta ke slovu Božímu bez proškolení v latinské rétorice! Když byl Bůh na svou církev rozhněvaný, vzal jí *litterae*, literární vzdělání. Následoval temný středověk se svou scholastikou, již Melanchton, stejně jako později i Luther, označuje za sofistiku a ilustruje ji pomocí několika žertovných příkladů. Nyní, protože je Bůh milostivější, opět *litterae* navrací, aby rozšířil své evangelium. Tento zázrak renesance literatury, jež povstala z temnoty temnější než Tartarus (*ex tenebris plus quam Tartareis*), se dá srovnávat s letničním zázrakem svatých apoštolů, prohlašuje Melanchton ve svém nadšení při této řeči. Považte! Italský latinský humanismus byl tedy Duchem Svatým inspirovanou předzvěstí německé reformace.

S jakou radostí musel Luther, jenž si již v roce 1505 při svém vstupu do kláštera vzal s sebou jen jedině dvě knihy, Plauta a Vergilia, slyšet zanícenou řeč svého mladého přítele. O rok později zveřejnil hlavní myšlenky ve svém

spise *An die Ratsherren aller Städte deutschen Landes, dass sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen* (Radním všech měst německé země, že mají zřídit a udržovat křesťanské školy). Spis byl napsán v němčině, protože nebyl adresován vzdělavcům.

Žádný člověk v Německu v uplynulých desetiletích neohlásil tak zvučnou hláskou troubou stav nouze vzdělávání jako kdysi Luther. Stěžoval si, že zanikají klášterní školy a univerzity. Však se také není čemu divit při tamějším, odjakživa mizerném vyučování! Nyní ale byly obnoveny chválaboju původní biblické jazyky²³, které by se měly studovat už jen kvůli evangeliu: „Jazyky jsou pouzdra, do nichž se zasunuje nůž ducha.“ Při ztrátě vzdělání ve starobylých jazycích by mohl podle Luthera znovu nastat předchozí temný věk, v němž „by se bídní lidé stali hlučnými zvířaty, pokud by neuměli mluvit nebo psát německy či latinsky správně, a následně by také ztratili přirozený rozum.“ Také v tomto výroku pocítujeme Melanchtonova humanistického ducha, jenž tak úzce spojil jazyk, rozum a morálku, a dumáme nad tím, co by asi usoudili oba reformátoři o dnešním stavu vzdělání v Německu.

Praeceptor Germaniae

Svého věhlasu jako *Praeceptor Germaniae* (učitel Německa), který si udržel dodnes, nenabyl však Melanchton díky svým duchaplným programům, ale díky svým objemným učebnicím a své organizační práci pro školy. Očividně neměl žádné touhy či spíše čas na to, aby jako jiní humanisté učinil své jméno pamětihodným pro následující generace díky velkým filologickým dílům, ostatně ani díky literárním dílům, jež sepsovali jiní.

Tehdy byly třeba moderní učebnice pro školy a univerzity a Melanchton je poskytl, nejen pro obory, k nimž měl nejbliže, ale také pro část přírodních věd,

²³Myšleny jsou pravděpodobně hebrejščina, řečtina a latina.

přirozeně bylo vše napsáno v latině. Nejvýznamnější je *Grammatica Latina*, která se objevila nejprve v roce 1526 a později byla velkým humanistou nově přepracována. Byla to Melanchtonova nejúspěšnější publikace vůbec. K ní přibýly různé učebnice k ostatním předmětům trivia, k rétorice a dialektice, kromě toho také k psychologii a k fyzice obecně a dvě objemné systematické učebnice etiky. Obrovský a velkým odříkáním vykoupený pracovní výkon!

Všechny učebnice překonala jeho stručná příručka (*compendium*) evangelické teologie, již zmíněný spis *Loci communes*²⁴ *rerum theologicarum* (Všeobecné principy teologie, 1521), který začíná, zcela v návaznosti na Luthera, otázkou svobodné vůle. Při řešení tohoto teologického problému Melanchton nijak zvlášť nebral v úvahu antické filosofy, dokonce si myslel, že křesťanství, s výjimkou biblických spisů, bylo od počátku smíšeno s filozofií, obzvláště Platónovou: *Nam perinde atque his posterioribus ecclesiae temporibus Aristotelem pro Christo sumus amplexi, ita statim post ecclesiae auspicia per Platoniam philosophiam Christiana doctrina labefactata est.* – „Neboť stejně jako my si v pozdějších církevních dějinách [od 12. století] vysoce ceníme Aristotela na místě Ježíše, tak byla hned při vzniku církve křesťanská nauka zviklána platónskou filozofií.“ Tak všeobecně se odvážil novopečený profesor svobodných umění usoudit o veškerých starých dějinách církve! Už takováto věta ukazuje, že Melanchton díky hlubokému historickému pohledu obohatil diskuzi o tomto problému nejen o umění formulovat²⁵, ale učinil ji dokonce ještě zajímavější. Koneckonců mohla krásná latina obzvláště tohoto spisu přimět Luthera k větší pečlivosti jeho vlastního stylu. Je možné u něj zaznamenat v těchto letech zřetelný posun.

Přínejmenším právě tak důležitá jako tvorba učebnic byla pro Melanch-

²⁴Heslo *locus communis* („společné místo“, neznehodnocuje), pocházející z rétoriky, je tu Melanchtonem užito v trochu jiném smyslu.

²⁵Všimněte si, jak je platónismus do jisté míry jako zvenčí přicházející úděl považován za menší zlo (*labefacta*), zatímco zlo pocházející z Aristotela má v sobě něco zaviněného, úmyslného (*amplexi*).

tona organizace latinských škol či, jak my dnes říkáme, gymnázií, jejichž zřízení požadoval Luther v citovaném spisu nikoli už od církve, ale od státu, respektive zpočátku od měst. Téhož roku, 1524, byla zřízena nová gymnázia v Eislebenu a Norimberku dle Melanchtonových studijních plánů, čímž byly položeny základy pro celkovou existenci německých gymnázií až do počátku 19. století.

Nejnámějším z mnoha podobných plánů se stal tzv. kursaský školní řád z roku 1528, jenž aspoň v heslech podává zprávu o tehdejší školské realitě skrývající se za humanistickými programy, pokud to řády vůbec dokáží. Jedná se tu již také o „integrované“ a „celodenní“ školy se základní výukou, v nichž se mluví vesměs latinsky a které slouží k vyučování latiny.

Žáci jsou rozděleni do tří tříd (houfů), přičemž v první třídě se vyučuje čtení a psaní. Cvičebními texty jsou jednoduché (latinské) základní texty křesťanství, *Pater noster*, desatero přikázání, vyznání víry ad. Pak přichází Donatus a tzv. *Disticha Catonis*, pozdně antická sbírka moralistických pořekadel a ostatně i jedna z nejúspěšnějších latinských knih všech dob. Žák takto nabyl zároveň se schopností číst a psát také již jednoduché znalosti gramatiky, cennou zásobu nejdůležitějších slovíček a znalost mravních zásad.

Druhá třída – nejedná se o ročníkové třídy – přináší, kromě hudby a náboženství, vlastní gramatiku, rozčleněnou na tvarosloví, syntax a metriku, případně prozódii. Dopoledne naučená pravidla si žáci osvojují a prohlubují je pomocí četby textů. Výběr textů (antické komedie, Erasmove *Colloquia* apod.) ukazuje, že se důraz kladl především na způsobilost k vyjadřování v latině.

A konečně do třetí třídy byli přijati jen ti nejšikovnější studenti. Vyučuje se v ní rétorika a dialektika, tedy vyzdvihované trivium. Vedle teoretického vyučování vytvářeli studenti také verše, psali prozaické dopisy a četli Vergilia, Ovidia a Cicerona, *De officiis* (kvůli morálce) a *Ad familiares* (kvůli stylu dopisů).

Je to celkem vzato dobře promyšlený a realistický učební plán. Melancton brzy vzdal svůj počáteční úmysl, že přidá všem dětem hned řečtinu a hebrejštinu, což by byly nejlustnější biblické jazyky. Nad všemi kurikulárnými²⁶ úvahami zvítězila zase jednou latina, královna všech jazyků (*regina linguarum*).

Výběr z květů latinského básnictví

Naše pojednání o reformaci a humanismu se omezuje téměř zcela na tři velké latinské prozaiky reprezentující tehdejší světonázorové spory. Pokud bychom z toho vyvodili, že Múzy, které prý přenesli přes Alpy Rudolf Agricola a Conrad Celtis, v době náboženských bojů už nehrály žádnou velkou roli, velmi bychom se mýlili. Právě v letech od Lutherova přibití tezí (1517) po Melanctonovu smrt (1560) se vyvíjela latinská poezie v Německu a dalších zemích jako málokdy. Uvedu jen několik příkladů.

Německý kníže básníků Eobanus Hessus z Norimberku, stejně jako Hutten od první chvíle Lutherův přívrženec, zazářil jako první Němec bukolickými básněmi a snažil se dostihnout Ovidia ve svých „Listech křesťanských heroid (*Heroides Christianes*)“. Jakou cenu má pak Penelopin dopis adresovaný Odysseovi oproti korespondenci Marie s Bohem Otcem osobně (I 1–2)? Pozdější ještě mnohem hlasitěji oslavovaný elegik byl Petrus Lotichius Secundus, také luterán, jenž studoval u Melanctona a je pokládán za mistra svého žánru srovnatelného s Tibullem.

Velmi nadaný Nizozemec Gulielmus Gnapheus napsal v duchu luteránského učení o milosti svou hru *Acolastus* (Bezudzný), která byla založena na podobenství o marnotratném synovi. Tato hra dokonce dobyla evropská

²⁶Smysluplné uspořádání na sebe navazujících výchovných a vzdělávacích prvků, které by měly zdokonalit rozvoj člověka.

školní jeviště a ještě dnes při pouhém čtení dojíká k slzám. Na jeviště se dostávají také další teologická a historická témata reformace (např. selská válka).

Anonymní mistr satiry, pravděpodobně Willibald Pirckheimer, zazářil komedií v aristofanovském duchu namířenou proti Lutherovu hlavnímu teologickému odpůrci Johannu Eckovi, *Eckius dedolatus* (Zdolaný případně „odeckovaný“ Eck). Satirický charakter má také mistrovská naučná báseň Friedricha Dedekinda *Grobianus: De morum simplicitate* (Hrubián: O prostotě mravů). Je to jakási „antietika“ pro hulváty a neotesance.

Více poprasku než obdivu vyvolává jistý Simon Lemnius neboli „poetická série skandálů z Wittenbergu“. Zaměřil se na Luthera osobně. Napsal satiru *Monachopornomachia* (Boj mnichů a nevěstek, 1540), v níž přetřásá sexuální život reformátora a jeho přátel. Je to jeden z nejpustších pornografických textů v latinské literatuře. Bohužel nikdo menší než Lessing nedopomohl k nadbytečné posmrtné slávě Luthera jako oběti této satiry.

Největší génius poezie té doby stojí ale vně konfesních bojů. Byl to Nizozemec Jan Secundus, jenž zemřel v roce 1536 v pouhých 25 letech. Psal tak vášnivé erotické elegie, jaké snad už nebyly napsány od doby Catulla a Propertia:

Iulia, te teneo: teneant sua gaudia Divi!

Te teneo, mea lux; lux mea, te teneo

Mám tě, Julie: nechť mají své radosti bohové!

Mám tě, mé světlo; světlo mé, tebe mám

Ale ještě více zapůsobila jeho sbírka básní *Basia* (Polibky). V ní navazuje na dvě Catullovy slavné básně o polibcích (5 a 7). V ojedinělém cyklu básní předkládá čtenáři téma polibků v devíti metrech a vždy v obměnách – celkem devatenácti - takovým způsobem, že kvůli tomu téměř muselo poblednout umění jeho krajana Erasma, jenž rovněž psal různé variace. Setkáme se jak

s šelmovským vtípem, tak s mystickou představou smrti lásky a líbání. Jen několik veršů, jako příklad k prvně uvedené charakteristice:²⁷

<i>Quis te furor, Neaera</i>	Jaký běs ti, Neaero,
<i>inepta, quis iubebat</i>	přikázal, pošetilá,
<i>sic involare nostram,</i>	abys tak napadala,
<i>sic vellicare linguam</i>	tak trýznila můj jazyk
<i>ferociente morsu?</i>	tím divokým kousnutím?
<i>an, quas tot unus abs te</i>	Nestačí, že po hrudi,
<i>pectus per omne gesto</i>	celé, mám pronikavé,
<i>penetrabiles sagittas,</i>	šípky tebou vyslané?
<i>parum videntur? Istis</i>	Nepácháš snad těmito
<i>ni dentibus protervis,</i>	rozzuřenými zuby
<i>exerceas nefandum</i>	bohapustou bezbožnost
<i>membrum nefas in illud,</i>	vůči jazyku mému,
<i>quo saepe sole primo,</i>	jímž jsem tě opěvoval
<i>quo sepe sole sero,</i>	za ranního úsvitu,
<i>quo per diesque longas,</i>	těž když slunce zapadá,
<i>noctesque amarulentas,</i>	po celičké dlouhé dny,
<i>laudes tuas canebam?</i>	i za bezesných nocí?
...	

Zde skutečně znovu povstal Catullův duch. A jaký div! Uprostřed sporů o vyznání, které měly trvat ještě sto let, soupeřili nejlepší básníci Evropy, a to nejen latinští, mezi sebou o to, aby stále novými polibky překonali Jana Secunda, tohoto „velikého, svatého polibkáře“, jak ho nazval jeho obdivovatel Goethe, takže by se mohlo mluvit takřka o jakési literární epidemii polibků. Vyjmenuji jako proslulé osobnosti jen Pierra de Ronsarda, Joachima Du Bellay,

²⁷Metrum je anakreontské (katalektický jambický dimetr).

Giambattistu Marina, Paula Fleminga . . .

Pouze papežsky zbožní jezuité, jimiž se budeme zabývat v následující kapitole, se k této „mánii polibků“ nepřidali.

4 Konkrétní překladatelské problémy a jejich řešení

4.1 Lexikální rovina

Na úrovni jednotlivých jednotek textu došlo na několika místech při překladu k zjemnění výrazu, protože jsem usoudila, že ostřejší výrazy jsou stylisticky nekorektní pro tento typ textu. Tato nivelizace se týká především slov *e Schwulenehe*, *e Hure* a slovesa *plärrten*, které bylo užito v souvislosti se zpěvem jeptišek. Označení pro homosexuály *Schwulen* je hovorové a je odvozeno z přídatného jména *schwul*/teplý, v češtině pak můžeme najít rovněž hovorový a hanlivý ekvivalent *teplouš*, který ovšem nelze použít. Byl užit neutrální a korektní výraz *homosexuálové*. V češtině rovněž existuje velké množství ekvivalentů pro německý výraz *e Hure*, byl vybrán sice trochu zastaralý, ale snad nejméně hanlivý ekvivalent *nevěstka*. Moderní výraz *prostitutka* by se do textu nehodil vzhledem k tomu, že byl výraz užit v souvislosti s překladem názvu spisu ze 16. století (*Monachopornomachia*). Sloveso *plärrten*/vřeštět, *ječet*, *vřískat* bylo užito zřejmě záměrně kvůli zdůraznění pobuřujícího faktu, že jeptišky zpívají hymny a přitom jim ani nerozumí. (...*sodass denn viele Nonnen ihre Hymnen plärrten, ohne den Text zu verstehen!*) Věta je zakončena i vykřičníkem za účelem většího zdůraznění. Nicméně jsem neuznala za vhodné v překladu psát, že jeptišky ječely nebo vřeštěly hymny, byl užit výraz *krákoraly*, který je rovněž jemně devalvující.

Dalšími překladatelskými oříšky byly některé složeniny či novotvary. V úvodu se objevuje např. slovíčko *augenzwinkernd/pomrkávaje*. Mrknutí očima popisuje Duden¹ [Duden] jako projev porozumění. Jinde bychom mohli najít vysvětlení, že pokud někdo něco říká a přitom mrká, nemyslí to upřímně, má určité postranní úmysly.[Udem] Tento význam zřejmě platí i pro tento text, najít vhodný a srozumitelný ekvivalent by ovšem nebylo jednoduché, zejména v tomto případě: *Mit diesen paar Restlateinern könne sich ja dann, fügen sie augenzwinkernd hinzu, der lateingebildete Sprössling im Vatikan über die Themen berühmter Enzykliken . . . unterhalten.*) Není zcela jasné, co přesně chtěl autor naznačit tím, že užil slova *augenzwirkend*, proto bylo toto slovo přeloženo doslovně jako *s pomrkáváním*. Čtenář si pak sám může domyslet význam. O něco jasnější je situace, v níž je *Augenzwinkern* užito podruhé: *Schließlich gilt ja auch (noch ein Augenzwinkern): De mortuis nil nisi bene – „Über Tote soll man Gutes reden.“* Zde je v překladu užito slovo ironie jako ekvivalent, i vzhledem k tomu, že následuje odstavec, v němž autor rozhořčeně reaguje na to, že je latina označena za mrtvý jazyk, a snaží se toto tvrzení vyvrátit.

Dalším problematickým místem byly názvy firem a obchodní značka: *Es war wohl zuerst eine Kaffeefirma, die Pro domo unter Umdeutung dieses Sinns zum Markennamen ihres „Haus“-Kaffees machte.* Složenina *Kaffeefirma* je v němčině poměrně běžná, do češtiny byla nakonec tato složenina přeložena jako *firma, zabývající se obchodem s kávou*, protože to je dosti obecné označení, ani po dohledávání na internetu nebylo totiž jasné, zda firma kávu přímo produkuje či zda s ní jen obchoduje, popřípadě provozuje síť kaváren. Naopak název obchodní značky, zřejmě nějaké sítě kaváren, byl přeložen doslovně v uvozovkách jako *„Dům kávy“*. Sice to nezní dobře a český čtenář možná nebude vědět, co si pod tím má konkrétně představit, ale důležitější zde bylo, že bylo užito slovo *dům*, které odkazovalo na latinský název *Pro domo*.

¹<http://www.duden.de/rechtschreibung/Augenzwinkern>

Celý odstavec, v němž se tato pasáž nalézá, by možná mohl být zestručněn a některé informace by mohly být vypuštěny, zejména, když se v textu objevují názvy konkrétních firem, působí to jako reklama. Nicméně zasáhnout takovým způsobem do textu jsem se neodvážila.

Novotvar *e Schwarmgeisterei*, odvozený od substantiva *r Schwarmgeist*, které označuje stoupence jednoho z proudů, které se odchylovaly od oficiálního reformačního hnutí, případně také snílka²[Duden], byl po konzultaci s pedagogem Evangelické teologické fakulty UK v Praze přeložen jako *náboženské poblouznění*. Adjektivum odkazuje na první význam a substantivum na druhý.

V textu se také vyskytují pojmy, které bychom mohli spojit spíše s oblastí hudby než jazyka. Již sám úvod knihy je nazván *introitus*, což vlastně znamená mimo jiné vstupní zpěv mše. Výraz *úvod* by se mohl do latiny přeložit také jako: *exordium*. Je otázkou, zda Stroh vybral výraz *introitus* záměrně, aby tak vyjádřil, že kniha bude nadále jakýmsi hymnem oslavujícím latinu či mší, jež je vysluhována na její počest, či zda už to je jen mé přeinterpretování. Dalším termínem převzatým z oblasti hudby jsou: *die virtuosesten lateinischen Fingerübungen*, pojem prstová cvičení se vztahuje spíše ke hře na hudební nástroj než k procvičování jazyka. Také adjektivum *virtuos* se užívá nejčastěji ve spojitosti s hudbou. Celé sousloví pak bylo přeloženo ve výsledku takto, bez spojitosti s hudbou: *velmi propracované latinské úkoly k procvičování*.

Věta utvořená na základě přísloví *Endlich lasst die Katze aus dem Sack* byla substituována s ohledem na význam takto: *Vyšel s barvou ven*. Jedná se rovněž o idiom stejně jako v případě originálu. Čeština totiž přísloví o vypuštění kočky z pytle nevyužívá.

Složenina *Kernländer des Humanismus / jádrové země humanismu* byla přeložena jako *kolébky humanismu*. Slovo *Gegenschrift* svádělo k užití kalku

²<http://www.duden.de/rechtschreibung/Schwarmgeist>

protispis, toto slovo se však v češtině nevyužívá a bylo nahrazeno souslovím *polemický spis*. Zvláštní složenina *Brotstudien* je užitá v této větě: *Außerlich gesehen, macht Melanchthon darin Werbung für Rhetorikim Rahmendes von ihm mitvertretenen Studiums der Artes (an der „Artisten“-Fakultät), das den prestigerrächtigeren Brotstudien der Theologie, Jurisprudenz und Medizin vorausgeht. / Viděno zvenčí, v něm Melanchthon propaguje rétoriku v rámci také jím zastupovaného studia umění (na artistické fakultě), jež předcházelo prestižním studiím teologie, práva a medicíny*. V překladu nebyl brán ohled na první část složeniny vzhledem k tomu, že prestižní studia či povolání bývají dnes spojena i s vyšším výdělkem. V poznámce pod čarou je pak vysvětleno, v jakém kontextu užil Goethe výraz *r Brotberuf*, od něhož Stroh odvodil výše zmíněná *Brotstudien*.

V kapitole o básnictví se objevují dva novotvary spojené se slovesem *küssen/líbat* jsou jimi substantivum *r Küsser* a sloveso *mitküssen*. Jak němčina, tak čeština tato slova nezná. Pro novotvar „*Küsser*“ byl zvolen překlad „*polibkář*“, vyznačený uvozovkami, protože v češtině toto slovo oficiálně neexistuje, místo slovesa *mitküssen* bylo užito slovní spojení „*mánie polibků*“.

4.2 Syntaktická rovina

Na syntaktické úrovni bylo nutné se vyvarovat náznaků německého slovosledu v českém textu např. v jednoduchých zvolacích větách a plně slovosled přizpůsobit českým zvyklostem, aby zněly přirozeně. Často mohl německý slovosled odpovídat i slovosledu české věty, vedlo to někdy k automatickému překládání, při němž mohlo docházet k drobným chybám v přirozeném slovosledu české věty, tyto nedostatky byly v průběhu kontrolního čtení překladu napravovány. Slovosled ve větách vedlejších se samozřejmě řídil českými regulami. Různá doplnění informací byla v textu řazena dle potřeby a zvyklostí panujících v českém jazyce, nebylo důsledně zachováno pořadí různých poznámek v textu originálu. Některé nominální vazby se slovesným

adjektivem bylo překládány pomocí věty vedlejší či rovněž nominální vazbou, stávalo se také, že došlo k opačnému procesu, kdy věta vedlejší přívlásková byla do češtiny překládána nominální vazbou. Na místo některých dvojteček byl doplněn výrazy *totiž, vždyť* vyjadřující zdůvodnění či vysvětlení. (*Und, da sich Latein ja nicht aufs Altertum beschränkt: Wie wenig... / Kromě toho se latina neomezuje jen na starověk. Vždyť z děl velkých latináků...*) Významnější změna v syntaxi a pořadí vět byla provedena např. v tomto úryvku: *Um ihn und andere grundlegende Philosophen des römisch-lateinischen Altertums zu verstehen, wie Lukrez, Seneca, Augustin – von den Dichtern und Historikern ganz zu schweigen-, dazu lernt man doch vor allem Latein, nicht um sich mit ein paar Zitaten dekorieren zu können. / Vždyť latina se učí kvůli tomu, abychom porozuměli jemu a dalším zásadním filozofům římského latinského starověku, jako jsou Lucretius, Seneca, Augustin, o básnících a historících ani nemluvě, neučí se kvůli tomu, abychom si mohli své vyjadřování přizdobit několika málo citáty!* V češtině je toto řazení vět přirozenější, na začátku souvětí je věta, na níž závisí věty účelová. Další výraznější změnou oproti originálu bylo převedení podmínkové věty do otázky: *Und dann vor allem: Wann ist sie und in welchem Sinn ist sie gestorben – wenn sie denn überhaupt gestorben ist? / Dále pak chceme především zjistit: Kdy vlastně a v jakém smyslu latina zemřela? Zemřela vůbec?* Kromě toho je také doplněno sloveso v první osobě plurálu k nevětnému uvozovacímu výrazu.

4.3 Třetí cizí jazyk v textu

Německý text originálu je často smíšen s latinským textem či latinskými slovy. Vzhledem k tomu, jak autor tuto knihu pojal, však latina v textu nečiní větší problémy ani překladateli. K naprosté většině latinských textů je uveden překlad či německý ekvivalent, případně jsou jednotlivá spojení vysvětlena později v textu, což se týká zejména názvu kapitol a podkapitol v latině. Bylo výhodné, že ovládám i třetí jazyk vyskytující se v textu, německý překlad

mohl být porovnán s latinským originálem a jako překladatelka jsem mohla pracovat také s latinským textem a přeložit jej přesněji, pokud se Stroh příliš odchyloval, nebo se naopak nechat inspirovat jeho interpretací textu. Při překladu latinských ukázek jsem vždy vycházela spíše z originálního textu v latině. Namísto německého překladu byl doplněn český překlad ukázek. Drobnější nesnáze vyvstaly, když Stroh zmiňoval německá slova, která jsou odvozena z latinských výrazů. Pro českého čtenáře bude toto působit obzvláště cize, plně adaptovat překlad a najít česká slova odvozená z latinských výrazů by ovšem také nebylo nejlepší řešení. To už by bylo možná lepší řešení napsat knihu v češtině o vývoji latiny na území českých zemí. Kniha, z níž pochází překládaný text, však byla psána především pro Němce, Strohovy spoluobčany. V této situaci byl doplněn český překlad k latinským výrazům, z nichž byla německá slova odvozena. Význam latinského slovíčka se povětšinou shodoval s významem německého slova, tudíž nebylo nutné překládat do češtiny i je. V případě, že text pojednával o nějakém důležitějším díle, jehož název byl v originále uveden pouze v latině (ojedinělé), byl v poznámkách pod čarou název díla přeložen do češtiny a případně byly podány doplňující informace k celému dílu. Nepřeloženy a nevysvětleny zůstaly např. názvy dvou Ciceronových děl: *De officiis* (O povinnostech) a *Ad familiares* (sbírka dopisů přátelům), sám Stroh je totiž vysvětluje pouze toliko tím, že první kniha pojednává o morálce a druhou knihu tvoří dopisy. Pro celý text nejsou tyto názvy významné a čtenář si je případně může dohledat. Jak již bylo zmíněno výše, latinský text je odlišen také od českého textu kurzívou.

V textu se vyskytuje i anglický výraz *up to date*, v českém překladu byl zvolen ovšem raději český výraz *moderní*.

4.4 Vlastní jména v textu

Některá z vlastních jmen v textu byla počeštěna, jednalo se vždy o jména známějších osobností, u nichž bylo možné najít český přepis jména, který je již vžitý. Rozhodujícím činitelem pro přepis byl tedy úzus. Martin Luther, Erasmus Rotterdamský, Ulrich Zwingli, Jan Kalvín Tomáš Morus či česká podoba latinského jména Leo, *Lev*, jsou dosti známá jména, objevují se v českých textech častěji a existuje již jistá zvyklost, jak se píše a mohou psát. V případě Filipa Melanchtona situace nebyla jednoznačná, používá se totiž jak počeštěná, tak původní forma jména, *Philipp Melanchthon*, nicméně s ohledem na to, že se toto jméno objevovalo v textu často byla nakonec zvolena méně rušivá počeštěná forma jména, která se již také vyskytuje. Lze ji najít např. v textu již obhájené bakalářské práce na FF UK.³ [Brdlíková (2009)] Když je ovšem popisován význam Melanchtonova jména, jehož původní německá podoba byla *Schwarzert*, později *Schwarzerd*, je v příjmení zachováno *h* (*Melanchthon*), protože se jedná o pořečtenou, ne počeštěnou, variantu jména.

Ostatní jména v textu počeštěna nebyla, to se týká i jména *Ursula* (Uršula či také Voršila). Důvodem bylo to, že se v textu tato jména vyskytovala ojedinele. Některé v textu zmíněné osobnosti jsou v českém kulturním okruhu méně známé a počeštění by mohlo někdy působit spíše komicky. Pokud by si také někdo chtěl zjišťovat bližší informace o těchto osobnostech, najde je snáze, pokud jména nebudou počeštěna (Willibald Pirckheimer ad.). Johannes Secundus se v českém textu objevuje jako *Jan Secundus*, důvodem je z části počeštění, ale také to, že byl Nizozemec a nizozemská varianta jména *Johannes* je stejná jako česká. Příjmení samozřejmě překládáno není, přestože je dosti srozumitelné (*Jan Druhý*), při vyslovení by totiž vzbuzovalo dojem, že se jedná o krále či papeže. Celé jméno tohoto básníka vypadá v nizozemštině pravděpodobně takto: *Jan Nicolai Everaerts*⁴. V případě potřeby byla různá

³<https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/64440>

⁴<http://books.google.cz/books?id=KKHzZwEACAAJ>

jména skloňována podle pravidel českého pravopisu.

Jednalo-li se o jména antických autorů, byly užity takové ekvivalenty, s nimiž se dnes běžně setkáme např. při výuce latinské či řecké antické literatury. Při překladu latinských názvů děl byly použity tituly, pod nimiž jsou díla známá v českém prostředí. Leckdy český užívaný překlad názvů děl odpovídal německému. V překladu názvu spisu *Erga* se ovšem němčina a čeština neshoduje. V němčině užil Stroh *Landwirtschaft* (zemědělství, hospodářství), v češtině je vžitý název *Práce a dni*, který se samozřejmě objevuje i v překladu.

4.5 Osobitý styl autora originálu

Jak bylo zmíněno již výše, Stroh neměl v úmyslu napsat fádni a suchý text přehlacený informacemi o latinském jazyce. Chtěl vytvořit poutavé dílo nabitě emocemi, což dosvědčují jak jeho osobní komentáře v textu, tak vybrané ukázky latinských textů, často humorných a duchaplných. Text připomíná svou formou spíše řeč, objevují se v něm prvky, jenž jsou typické pro řečnický styl, jako jsou řečnické otázky, různá rčení, vtahování čtenáře do diskuze, přímé oslovení čtenáře (posluchače), osobní hodnocení jednotlivých popisovaných událostí, vymýšlení novotvarů či spojování nesourodých slov, za účelem větší ironie textu ad. Nyní budou na jednom úryvku textu demonstrovány některé z těchto znaků: *Mit diesen paar Restlateinern könne sich ja dann, fügen sie augenzwinkend hinzu, der lateingebildete Sprössling im Vatikan über Themen berühmter Enzykliken wie Deus est Caritas oder Humanae vitae unterhalten. Eine Schwalbe macht noch keinen Sommer, und ein Papst aus dem gesegneten Lateinland Bayern erweckt eine tote Sprache noch nicht zum Leben. / S pomrkáváním dodávají, že s těmito zbývajícími latiníky se pak může tento latinsky vzdělaný potomek ve Vatikánu bavít o tématech slavných encyklik, jako jsou Deus est caritas nebo Humanae vitae. Jedna vlaštovka nedělá jaro a stejně tak jeden papež z požehnané země latiny Bavorska ne-*

probudí mrtvý jazyk k životu. O problému s překladem *augenzwinkern* jsem se zmiňovala již výše. Teď se zaměřím spíše na další dvě zvláštní spojení, jež jsou v textu podtržena. Tato spojení působí zvláštně, ale v českém překladu byla zachována, právě kvůli své originalitě. Označovat papeže jako *latinsky vzdělaného potomka* je dosti neobvyklé, v češtině navíc významově schází informace, čím potomek to je. Slovo potomek zřejmě souvisí se vzděláváním, vzdělávány jsou děti, dospívající či mladí lidé (potomci) a papeži bývají spíše v pokročilejším věku, ale pořád zůstávají něčími potomky. *Požehnaná země latiny Bavorsko* také není zrovna obvyklé seskupení slov, zajímavé je, že když byl text revidován nepřišlo čtenáři zvláštní celé spojení, ale slovo *požehnané*, které je zde užito s velkou pravděpodobností proto, že do kontextu zapadá, když se mluví o papeži a naráží se na to, že tehdejší papež Benedikt XVI. pocházel právě z Bavorska.⁵

Autorův styl ve své podstatě až tak velikým problémem nebyl, bylo někdy těžší převést jeho slova do češtiny tak, aby stejně působila. Někdy bylo nutné změnit pořadí vět, jindy přeformulovat obsah tak, aby zněl více a přirozeněji v češtině, mezi věrností a volností překladu panovalo veliké napětí. Určité jemné nuance textu originálu byly v překladu místy ztraceny za účelem lepšího porozumění.

Dalším jevem, který by čtenáře mohl překvapit je například doslovný překlad názvu jedné z podkapitol: *Erasmus: Wunder der Welt / Div světa: Erasmus*. Je přehozen slovosled, v češtině to totiž opačně zní lépe. Někoho by možná napadlo, že by se to také dalo přeložit jako: *Skvělý/Úžasný Erasmus*. Začteme-li se však dále do této podkapitoly, zjistíme, že Stroh v názvu opět cituje latinský originál, jehož doslovný překlad, který je v textu dokonce i uveden, skutečně vypadá takto. Některé zvláštnosti objevující se v textu pramení právě z toho, že autor výchozího textu chtěl citovat doslova latinský

⁵Kromě toho Bavorská akademie věd zaštiťuje projekt *Thesaurus linguae latinae*, jehož cílem je vytvořit velmi obsáhlý slovník všech doložených latinských slov.

originál. Stejně tak je tomu u sousloví „*Ciceronovy opice*“, rovněž se jedná o doslovný překlad latinského originálu, tedy citaci. Samozřejmě by se dal užít např. výraz *napodobovatelé*, ale byl by tím oslaben účinek originálu a nebyla by to již přesná citace.

Dalším typickým rysem Strohova stylu je přemíra adjektiv. Snaží okomentovat přívlastkem snad vše podstatné, co se v textu vyskytuje či děje, nechybí četná velmi pochvalná slova o hlavních postavách kapitoly *Res et verba* a jejich dílech. Na druhé straně také s chutí trefně utočí a dodává peprné přívlastky osobám, které mu nejsou sympatické (*die papstfrommen Jesuiten / papežsky zbožní / svatouškovští jezuité*). Tímto způsobem čtenáři podsouvá své názory. Je jisté, že Strohova kniha dokáže být přesvědčivá.

4.6 Překlad úryvku básně

Vzhledem k faktu, že nejsem žádná velká básnířka a časoměrným rozměrům básní jsem řádně neporozuměla ani poté, co jsem absolvovala seminář, jenž se jimi zabýval, nesnažila jsem se o převod metra do češtiny. Originální latinská báseň Jana Secunda je napsána v jambickém dimetru katalektickém. Jeho schéma je: $\overset{\sim}{\cup} \overset{\sim}{\cup} \cup \overset{\sim}{\cup} | \overset{\sim}{\cup} \overset{\sim}{\cup} \cup$. [Radová] Autor originálu striktně dodržuje „chráněnou“ druhou stopu jako čistě jambickou. Jambické rozměry nejsou rozhodně typické pro české verše a působí nepřírozeně, už jen kvůli tomu, že existuje možnost, že by verš nebo slovo začínalo nepřízvučnou slabikou. Dalším vodítkem, kterého by se mohl překladatel chytnout je to, že katalektický jambický dimetr je jasným lyrickým rozměrem, resp. poukazuje na „lyrické“ pojetí verše. Jde tedy teoreticky o objevení rozměru, jenž by v českém básnictví plnil stejnou funkci. [Levý (1998)] Pro český jazyk jsou typičtější trochejské rozměry. Vzhledem k tomuto faktu bývají některé pokusy o české jambické verše označovány jen za trocheje s předrážkou. [Král (1909)] Jsou však již i zdařilé pokusy – zářným příkladem je Máchův Máj. Pro tvorbu jambických veršů jsou důležitá jednoslabičná slova.

V případě, že by se jednalo o celkový překlad knihy, požádala bych o pomoc zřejmě nějakého českého básníka a jako podklad bych mu předložila doslovný překlad jednotlivých veršů. Nyní jsem se ale pokusila s překladem nějakým způsobem poprat sama. Nechala jsem se inspirovat tím, jak báseň překládal Stroh do němčiny. Vždy se snažil zachovat stejný počet slabik ve verši jako byl ve verši originálu, totéž jsem udělala i já ve svém českém překladu. V každém verši bylo celkem po sedmi slabikách. V tomto verši *noctesque amarulentas* došlo k elizi při střetu samohlásky na konci a začátku následujícího slova, jinak by byl verš osmislabičný. Překlad je poměrně doslovný, pouze bylo nutné vybrat z různých synonym to, které se do verše hodilo počtem slabik, případně doplnit nějaké „vycpávkové slůvko“ (*těž, i, snad* apod.). Členění textu v básni bylo místy nestandardní. jedná se konkrétně o verše: *Nestačí, že po hrudi, // celé, mám pronikavé, // šípy tebou vyslané*. Důvodem bylo ozvláštňení a snaha přiblížit se básnickým textům, byť jen změnou ustáleného slovosledu. Přívlastek shodný *celé*, byl oddělen čárkami kvůli tomu, aby byl zdůrazněn. Nejde tedy jen o to, že má šípy v hrudi, ale ještě zoufalejší je, že je má v celé hrudi. Čárka za přídavným jménem *pronikavé* pak naznačuje, že šípy, které Neaera vysílá, jsou vždy pronikavé, a opět je oddělené slovo zdůrazněno.

5 Posuny v překladu

K posunům docházelo především na jazykové rovině. Některé z posunů byly konstitutivní, odlišná struktura vedlejších vět byla nahrazena českou. Plusquamperfektum bylo přeloženo préteritem, protože se v češtině plusquamperfektum už běžně neužívá. Jiné posuny byly učiněny záměrně, jednalo se zejména o modulaci, převedení vět pasivních ve výchozím textu do aktiva v českém překladu. Také neosobní konstrukce s *man*, byly překládány, když to bylo vhodné, v 1. osobě plurálu aktiva. Zní to totiž v češtině lépe a text, respektive autor textu, více promlouvá ke svému čtenáři, když jej osloví přímo, případně jej vyzývá ke společné činnosti. Tento posun není výrazný, neboť sám Stroh používá 1. osoby plurálu, např. (*Und vergessen wir nicht...* etc.), nebo dokonce svým čtenářům přímo něco přikazuje: *Legite! Čtěte!*

Oproti textu originálu obsahuje text překladu více vysvětlujících informací, jež lze najít v poznámkách pod čarou. Byly-li nějaké vnitřní vysvětlivky v textu překladu, vyskytovaly se většinou již v textu originálu a stačilo je přeložit. Český překlad byl doplněn výčtem německých slov odvozených z latiny s ohledem na českého čtenáře a jeho lepší porozumění.

Počet modálních slov, částic a různých adverbií byl zredukován, došlo k jejich vynechání. Důvodem bylo to, že na češtinu se jich v textu originálu objevovalo někdy přespříliš a nepůsobily by v češtině dobrým dojmem. Věta: *Wie wenig erst von den unendlich vielen anderen Autoren!* byla přeložena ještě jinak: *Jak teprve málo z nepřeborných děl mnoha dalších autorů!*, cílem takového překladu bylo se elegantně vyhnout dvěma adjektivům rozvitým

navíc adverbium. Mimo to je nekonečný počet autorů latinských textů velmi nepravděpodobný. Ignorována, po zjištění přesného významu, byla také výše zmiňovaná první část složeniny *Brotstudien*.

V oblasti grafiky došlo pouze k jedné výraznější změně oproti originálu. Názvy kapitol a podkapitol již nejsou psány velkými tiskacími písmeny, ale běžným způsobem, nejedná se totiž o překlad celé knihy a nebylo nutné zachovávat její grafickou úpravu.

Již výše bylo zmíněno, že u některých výrazů byl zřejmě mírně oslaben význam, jedná se o: *e Hure*, *die Schwulen* a *plärrten*. Superlativ *die virtuosesten* byl přeložen elativem.

K substituci jsem musela přistoupit pouze jednou při překladu německého idiomu jiným českým idiomem, který mu obsahově odpovídal, avšak nebyl totožný. O tomto jsem se zmiňovala již výše. Byla jsem v pokušení nahradit německá slova odvozená z latiny českými slovy latinského původu a mírně adaptovat překlad, tato snaha by však zřejmě vyšla naprázdno, z ostatního textu by vyšlo stejně najevo, že originál vytvořil německý autor. Rozhodla jsem se, že vyjdu čtenáři vstříc alespoň doplněním českého ekvivalentu latinských slov, z nichž byla přejata současná německá slova.

Nejvýraznější posun oproti originálu proběhl zřejmě při překladu básně, obsah byl sice zachován, ale forma českého textu básně se rozhodně neshoduje s formou originálu a když, tak jen v detailech (počet slabik). Tento posun byl způsoben nedostatečným nadáním překladatelky pro básnictví.

Při překladu slova *Lateinbücher* byla tato všeobecná skupina knih konkretizována na dva typy: latinské učebnice a latinské knihy.

Otázka: *Wozu denn die Lateinbarrieren bei so vielen Studienfächern?* byla přeložena poněkud rozvláčněji: *Proč tolik oborů vyžaduje pro své studium latinu, která je, jak se zdá, spíš jen další překážkou?* Mohlo by se jednat o nemotivované doplnění. Motivací bylo to, že se mi tato formulace líbila. Tematické posuny by se v textu objevovat neměly, negativní snad také ne.

6 Metoda překladu

K textu jsem přistupovala na základě poznatků získaných během překladatelské analýzy. Jak celá kniha, tak překládané kapitoly jsou populárně naučný text. Kromě funkce informativní hrála významnou roli také funkce apelová. Text na mě působil do jisté míry i esteticky. Snažila jsem se zachovat všechny tyto funkce. Text vypadal tak, jako by byl určen k přednášení, nejen čtení. Záměrem překladu bylo také do jisté míry zachovat styl autora, jeho specifické vyjadřování a ironický tón textu. V některých případech však bylo lepší jít po významu než po formě textu, protože by pro českého čtenáře působil doslovný překlad nezvykle, cize. Jedním z cílů překladu bylo to, aby byl dobře čitelný a působil přirozeně pro českého příjemce, což vedlo k rozličným změnám ve slovosledu, na syntaktické rovině a doplňování částic, ne podle toho jak se vyskytovaly v textu originálu, ale podle potřeby českého mluvčího. Ve výsledku se tedy jednalo nejen o kreolizaci dvou jazyků, v textu překladu se objevovaly i exotické prvky, odkazující na to, že překlad byl pořízen z německého originálu, tak o kreolizaci dvou subjektivních stylů, stylu Wilfrieda Stroha a autorky překladu. V některých situacích jsem doplňovala v poznámkách pod čarou informace, které v textu originálu nebyly, ale mohly by českého příjemce zajímat. Tématika i obsah výchozího a cílového textu by se měly shodovat, stejně jako funkce a účín, který mají na čtenáře, s tím rozdílem, že český čtenář zřejmě nebude natolik zainteresovaný jako německý čtenář, protože kniha se věnuje německé oblasti. Došlo-li při překladu k posunům, byly buď konstitutivní, nebo nebyly provedeny bezúčelně.

7 Závěr

Cílem práce bylo vytvořit adekvátní překlad, jenž by se českému čtenáři dobře četl, představit mu latinu a zároveň také styl autora originálu. Pro to, aby se došlo k tomuto cíli, muselo být překonáno mnoho dílčích nesnází, spočívajících v rozdílnosti obou jazykových systémů, rozdílnosti kultur, lexika a stylu, které mohly být zdolány také díky úvodní překladatelské analýze, v níž člověk získá představu o tom, jaká úskalí text originálu obsahuje a o jejich řešeních. Problémy, které vyvstaly, jsem se snažila vždy vyřešit tak, aby byl čtenář českého překladu potěšený a zaujatý, stejně jako čtenář německého originálu. Nebylo snadné vyrovnat se řečnickému umění Wilfrieda Stroha. Pevně věřím, že se mi to minimálně na některých místech povedlo. Strohův text je plný emocí a strhující. Je i humorný a překračuje rámeček žánru populárně naučných textů.

Byla radost tento text překládat i přesto, že někdy představoval výzvu, když se nad ním člověk důsledně zamyslel. Stroh mnohdy jakoby i pečlivě volil slovo za slovem. Doufám, že se brzy najde někdo, kdo do češtiny přeloží celou tuto knihu, jež si skutečně zaslouží být přeložena.

Literatura

Primární

[Stroh (2007)] STROH, Wilfried. *Latein ist tot, es lebe Latein! Kleine Geschichte einer grossen Sprache*. Berlin: Ullstein Buchverlage GmbH., 2007.

Sekundární

[Duden] Bibliographisches Institut GmbH. *Duden online*. Dostupné online [14. srpna 2013].

[Brdlíková (2009)] BRDLÍKOVÁ, Kateřina. *Bakalářská práce. Martin Luther a Filip Melancthon a jejich vliv na formování augšpurského vyznání víry*. Praha: FF UK, 2009.

[KDG Wittenberg] KDG Wittenberg. *Das Leben Martin Luthers chronologisch*. Dostupné online [20. srpna 2013].

[KDG Wittenberg] KDG Wittenberg. *Philipp Melancthon, Humanist und Reformator*. Dostupné online [20. srpna 2013].

[Král (1909)] KRÁL, Josef. *Česká prosodie*. J. Otto, 1909.

[Levý (1998)] LEVÝ, Jiří. *Umění překladau*. Praha: Ivo Železný, 1998.

- [Lingea] Lingea s.r.o.: *Lingea online slovník*. Dostupné online [15. srpna 2013].
- [Nord (2009)] NORD, Christiane. *Textanalyse und Übersetzen: theoretische Grundlagen, Methode und didaktische Anwendung einer übersetzungsrelevanten Textanalyse*. Tübingen: Julius Groos Verlag, 2009.
- [Novotný, Pražák, Sedláček (1999)] NOVOTNÝ, František, Josef Miroslav PRAŽÁK a Josef SEDLÁČEK. *Latinsko-český slovník*. Praha: KLP – Koniasch Latin Press, 1999.
- [Popovič (1983)] POPOVIČ, Anton. *Originál – preklad: Interpretačná terminológia*. Tatran, 1983.
- [Radová] RADOVÁ, I. *Úvod do římské metriky* Dostupné online [11. srpna 2013].
- [Udem] UDEM, Peter. *Redensarten-Index*. Dostupné online [20. srpna 2013].
- [Wikipedia] Wikipedia. *Erasmus Rotterdamský* — *Wikipedie: Otevřená encyklopedie*. Dostupné online [20. srpna 2013].
- [Wikipedia] Wikipedia. *Johannes Secundus* — *Wikipedia, The Free Encyclopedia*. Dostupné online [20. srpna 2013].

Přílohy

Originál přeložených částí

INTROITUS: WOZU LATEIN? WOZU DIESES BUCH?

Num discendum Latine? Soll mein Kind Latein lernen? Etwa gar als erste Fremdsprache? Oder sollte man nicht lieber doch mit der Allersprache Englisch beginnen?

Wo sich diese Frage stellt, haben wohlmeinende Freunde und Bekannte rasch ein Argument zur Hand, das alle Diskussion zu erübrigen scheint: Es lohne sich doch weiß Gott nicht, sagen sie, eine tote Sprache wie die der alten Römer zu erlernen, eine Sprache, in der sich seit Ewigkeiten kein Mensch mehr ausdrücke – außer vielleicht Papst Benedikt XVI. samt ein paar gleichgesinnten Kardinälen. Mit diesen paar Restlateinern könne sich ja dann, fügen sie augenzwinkernd hinzu, der lateingebildete Sprössling im Vatikan über die Themen berühmter Enzykliken wie *Deus est caritas* oder *Humanae vitae* unterhalten. Eine Schwalbe macht noch keinen Sommer, und ein Papst aus dem gesegneten Lateinland Bayern erweckt eine tote Sprache noch nicht zum Leben. *Requiescat in pace* – »Lassen wir Latein in Frieden ruhen«. Schließlich gilt ja auch (noch ein Augenzwinkern): *De mortuis nil nisi bene* – »Über Tote soll man nur Gutes reden«.

Nun, es gibt freilich auch andere Freunde, »Humanisten«, die vehement dagegenhalten. Von wegen tote Sprache! Latein lebt doch fort in den romanischen Sprachen, Italienisch, Französisch, Spanisch usw., die, aus dem Lateinischen entstanden, ja gar nichts anderes sind als eben das heute real existierende Latein. Weswegen denn auch jeder Romanist mit Fug und Recht dazu angehalten ist, Latein zu lernen.

Latein lebt fast ebenso kräftig in der halbromanischen Sprache Englisch, die heute die Welt beherrscht, ja sogar im Deutschen. Nicht nur in alten, gängigen Fremdwörtern wie Abitur (von *abire*) und abrupt (*abrupto*), nicht nur besonders auch in neu gebildeten Modevokabeln wie digital (*digitus*), Diskurs (*discursus*), Globalisierung (*globus*), Quotenfrau (*quotus*) usw. steckt ein leicht erkennbarer lateinischer Kern. Sehr oft ver-

birgt sich dieser sogar in so ehrwürdig deutsch scheinenden Wörtern wie – wir betrachten nur wenig, im Lexikon Benachbartes – Kelch (*calix*), Keller (*cella*), Kelter (*calcatura*), Kerker (*carcer*), Kessel (*catillus*) ...

Latein lebt vor allem auch in der modernen internationalen Wissenschaftsterminologie, die ja schon ihrem Namen nach drei lateinische Bestandteile aufweist: In »Terminologie« steckt der römische *terminus* (Grenzstein), »international« ist gebildet aus *inter* (zwischen) und *natio* (Nation). Generell gilt, dass ausnahmslos keine Wissenschaft heute darauf verzichtet, ihren Wortschatz ständig aus dem Schatzhaus des Lateinischen zu erneuern, wodurch dann Latein auch in fremde Kulturkreise (China, Japan, Indien) dringt: Wer immer einen Computer (von lat. *computare*) benutzt, wer sich Datenbanken (von lat. *dare*) anlegt, wer formatiert (von lat. *forma*) oder defragmentiert (von lat. *de* und *fragmentum*), ja, wer nur mit einem Text (von lat. *textus*) arbeitet, der kommt in aller Welt nicht am Latein vorbei. Vor allem im Hinblick auf solche Fremdwörter hat kürzlich Günther Jauch gesagt, dass eine gute altsprachliche Bildung die beste Voraussetzung sei, um in seiner Sendung Millionär (von lat. *mille*) zu werden. *Sapienti sat*¹ – »Dem Schlaunen genügt der Hinweis«. Aber wohl nicht nur aus diesem Grund lässt er seine Töchter Latein lernen.

Auch die Werbung und wer sonst bei Zeitgenossen Eindruck machen will, bedient sich heute, mehr denn je, der lateinischen Sprache. Nur ein Beispiel. Der traditionelle Titel einer Rede Ciceros *Pro domo* (Für sein Haus) – der eigentliche Titel lautete *De domo sua* – ist sprichwörtlich geworden für jemanden, der in eigener Sache redet. Es war wohl zuerst eine Kaffeefirma, die *Pro domo* unter Umdeutung dieses Sinns zum Markennamen ihres »Haus«-Kaffees machte. Inzwischen findet man im Internet unter dem Label *Pro domo* zwei Immobilienfirmen, eine Firma für »Coaching & Consulting«, eine Architekten-AG, eine Krankenhauszeitschrift, diverse Vereine, darunter auch ein Aktionsbündnis gegen die Schwulenehe: *Pro domo – contra Homo!* Ein besonders netter Schnitzer, denn natürlich kann *homo* (Mensch) nicht den Homosexuellen bedeuten, und, falls es das könnte, müsste man immer noch *contra Hominem* sagen.

Nach diesem Erfolg von *Pro domo* gibt es mittlerweile kaum ein

lateinisches Wort mehr, das nicht mit *Pro* dekoriert zum attraktiven Marken- oder Vereinsnamen avanciert wäre. Am beliebtesten ist *Pro arte* (Für die Kunst). Man blicke wiederum ins Internet. Annähernd hundert Vereine, Konzertagenturen, Musikensembles, Chöre, Instrumentenfabriken, Gemäldegalerien, Museen und Tanzschulen schmücken sich mit diesem lateinischen Zeichen. Wer kann also bezweifeln, dass die lateinische Sprache noch heute produktiv ist und, nebenbei, dass sie ein ziemliches Prestige hat?

Aber reicht das alles aus, um Latein für wirklich lebendig zu erklären und sein Erlernen zu rechtfertigen? So werden die Gegner einwenden. Haben nicht die deutschen Mediziner vor vierzig Jahren vernünftig gehandelt, als sie für ihre Studenten den obligaten Lateinnumkurs zwar nicht völlig abgeschafft, aber doch durch einen bloßen Terminologiekurs ersetzt haben? Denn, zugegeben, ein bisschen lateinisches Vokabular braucht man allerdings schon, um zerebrale Beschwerden im Hirn (*cerebrum*) von abdominalen im Unterleib (*abdomen*) zu unterscheiden. Aber muss man dazu den Ablativus absolutus, den Accusativus cum infinitivo und den Unterschied zwischen Gerundium und Gerundiv gelernt haben? Die Mühe scheint zu groß. *Oleum et operam perdimus*² – »Wir verlieren Öl und Mühe«.

Auch dagegen lässt sich gut argumentieren. Es ist doch kein Zufall, sagt man, dass Lateinschüler, wofür es ja auch eindrucksvolle Statistiken gibt, in allen Schulfächern am besten abschneiden und sogar die meisten zusätzlichen Fremdsprachen erlernen. Nicht umsonst geht ja die Sage, dass man durch Latein das logische Denken lernen könne – entweder weil die Sprache selbst besonders logisch strukturiert ist oder weil sich gerade an einer scheinbar toten Sprache die grammatische Struktur besonders deutlich zeigen lässt. Jedenfalls ist es eine schlichte Erfahrung, dass, wer Latein kann, jede Sprache leichter lernt. *Ab uno disce omnes!*³ – »Lerne alle am Beispiel des einen!«

Außerdem werde Latein ja keineswegs nur im Vatikan noch gebraucht. Man schaue doch wiederum nur ins Internet mit seinen expandierenden lateinischen Chatclubs (*greges garrulorum*). Und man beachte vor allem das Beispiel der Finnen, die, nachdem sie im Juni 2006 die Präsidentschaft der Europäischen Union übernommen hatten,

nun schon zum zweiten Mal – nach 1999 – allwöchentlich lateinische Newsletters erscheinen ließen (*Conspectus rerum*, www.eu2006.fi). So wollen sie, heißt es, Latein nach Englisch zur zweiten Amtssprache der EU machen, um damit das europäische Sprachengewirr etwas lichter zu gestalten. *Delirant Fenni?* Spinnen die Finnen? Kaum. Beim Pisa-Test haben sie am besten abgeschnitten.

Nichts als finnische Angeberei, Pisa hin, Pisa her, sagen die Lateinmuffel. Das kenne man ja auch bei uns: Wer als etwas Besseres gelten und mit seiner Bildung prahlen wolle, führe ein paar lateinische Phrasen im Mund, die er selber kaum kapiert, oder rezitiere Cicero: *Quo usque tandem, Catilina ...* Kein Wunder, schon die Römer selbst seien ja eingebildete Aristokraten gewesen. Und heute diene Latein doch vor allem dazu, denen, die wegen ihrer familiären Herkunft sozial benachteiligt sind, den Aufstieg zu erschweren. Wozu denn die Lateinbarrieren bei so vielen Studienfächern? Damit die feinen Leute unter sich bleiben. *Odi profanum volgus ...*⁴ – »Ich weise von mir den profanen Pöbel«.

Umgekehrt wird ein Schuh daraus, sagt der Lateiner. Es ist doch längst nachgewiesen, dass gerade der Lateinunterricht schon durch seine Übersetzungsübungen die muttersprachliche Kompetenz und somit die soziale Chancengleichheit fördert. Und vergessen wir nicht, dass es eben der erwähnte Cicero war, der sich aus niederen Verhältnissen als Selfmademan (*homo novus*) an die Regierungsspitze emporgearbeitet hat. Er ist schließlich auch der Mann, der die Begriffe von Menschlichkeit (*humanitas*) und Menschenwürde (*dignitas hominis*) geprägt und bis zur heutigen Stunde zum gemeinsamen Besitz der zivilisierten Menschheit gemacht hat. Um ihn und andere grundlegende Philosophen des römisch-lateinischen Altertums zu verstehen, wie Lukrez, Seneca, Augustin – von den Dichtern und Historikern ganz zu schweigen –, dazu lernt man doch vor allem Latein, nicht um sich mit ein paar Zitaten dekorieren zu können. *Ad fontes!* Zu den Quellen!

Aber diese sind doch alle gottlob längst ins Deutsche, Englische und andere moderne Sprachen übersetzt. Wer will sich da noch unnötig mit dem Original abplagen?

Als ob je eine Übersetzung das Original ersetzen könnte! Das mag

bei den neueren Sprachen noch halbwegs angehen, weil die sich untereinander sehr ähnlich sind. Ganz anders ist es beim Lateinischen, dessen Begrifflichkeit und Struktur von denen unserer Sprachen so frappant verschieden sind. Und überhaupt gibt es keineswegs von allen wichtigen Autoren schon Übersetzungen. Gerade von Augustin, dem größten Denker des lateinischen Altertums, ist uns ein riesiges lateinisches Werk überliefert, das bisher nur zu einem kleinen Teil durch Übersetzungen erschlossen wurde. Und, da sich Latein ja nicht aufs Altertum beschränkt: Wie wenig ist übersetzt von den größten Lateinern in Mittelalter und Neuzeit, von Thomas von Aquin, Petrarca, Boccaccio, Erasmus, Melanchthon, Leibniz! Wie wenig erst von den unendlich vielen anderen Autoren!

Satis superque! Genug und mehr als genug. Es ließen sich noch viele gute Gründe anführen, warum man Latein lernen soll; und sicherlich ließen sich auch noch einige Argumente dagegen ausdenken. Immerhin wird über diese Frage schon seit über vierhundert Jahren debattiert, und da hat sich einiges angesammelt. Aber diese Diskussion soll hier nicht fortgesetzt werden, jedenfalls nicht unmittelbar. In diesem Buch soll es nämlich einmal nicht um den Nutzen des Lateinischen gehen, sondern, von allem Nutzen abgesehen, um sein Wesen, seine eigentümliche Natur: den Zauber des Lateinischen, wie man sagen könnte.

Die Sprache selbst können wir, von einigen aussagekräftigen Proben abgesehen, natürlich nicht vorstellen – dafür gibt es zum Glück ja gute Lateinbücher. Aber wir wollen sie hier kennenlernen über ihre Geschichte und gewissermaßen Biographie. Wo kommt sie her? Wie konnte sie solche Bedeutung gewinnen? Was waren ihre Schicksale im Lauf von mehr als zweieinhalbtausend Jahren? Und dann vor allem: Wann ist sie und in welchem Sinn ist sie gestorben – wenn sie denn überhaupt gestorben ist? Dabei werden wir sehen, dass Latein es in einzigartiger Weise fertiggebracht hat, seinen eigenen Tod zu überleben und dadurch geradezu unsterblich zu werden.

Auf jeden Fall wird sich zeigen: Die lateinische Sprache ist, zumindest bis heute, die erfolgreichste Sprache der Welt (*regina linguarum*). Und ihre Biographie, die uns auch mit den faszinierendsten Personen und Ereignissen der europäischen Geschichte zusammenbringt, ist fast

INTROITUS

so abwechslungsreich und spannend wie ein Abenteuerroman. Sollte sich also gar ein Leser in die Heldin dieser Biographie so sehr verlieben, dass er sich zum nächsten Lateinkurs anmeldet, dann würde er dem Autor eine große Freude machen.

Legite. Lesen Sie!

Operae pretium erit. Sie werden es nicht bereuen.

RES ET VERBA
REFORMATION UND LATEINHUMANISMUS

Martin Luther, sicherlich der gewaltigste Theologe seit dem Apostel Paulus, war ein einzigartiger Meister der deutschen Sprache, die er durch seine Bibelübersetzung wie neu geschaffen, durch zahllose Schriften und Lieder bereichert hat. Er war aber auch ein unverächtlicher Lateiner, der, selbst zwar im »Mittellatein« seiner scholastischen Lehrer geschult, dennoch auch in gehobener Sprache treffend zu formulieren und sogar zu dichten verstand – entgegen der herrschenden Meinung. Vor allem aber hat er das Verdienst, dafür gesorgt zu haben, dass im Trubel von Reformation, Bauernkrieg und Schwarmgeisteri die lateinische Schulbildung erhalten blieb und weiterhin im Geiste der Humanisten erneuert werden konnte.

Renaissancehumanismus und Reformation mussten ja natürliche Geschwister sein, entstammten beide doch einer umfassenden, tief ins Mittelalter zurückreichenden Sehnsucht nach *Wiedergeburt* (*renasci*) und Erneuerung (*reformari*), was sowohl Bildung als auch Religion betraf. Ein Jahr bevor Luther mit dem sensationellen Anschlag seiner fünfundneunzig Thesen (1517), einem der wichtigsten lateinischen Texte aller Zeiten, seinen Bruch mit der alten Kirche einleitete, hatte der berühmteste Humanist des Jahrhunderts, Desiderius Erasmus, in einem offenen Brief an Papst Leo X. die Sehnsucht der Gebildeten nach Wiederherstellung echter Frömmigkeit, literarischer Bildung (*literae*) und christlicher Eintracht dargelegt. So nimmt es denn nicht wunder, dass sich zumindest am Anfang der Bewegung fast alle deutschen Humanisten, wie besonders Ulrich von Hutten, Luther anschlossen oder doch mit ihm sympathisierten. Umgekehrt erklärte sich Luther mitunter geradezu programmatisch für den Humanismus, wenn er etwa sagte, er bedauere es, seine Zeit mit scholastischen Theologen und deren geistigem Vater Aristoteles, dem »müßigen Esel«,¹ wenn nicht gar leibhaftigen Teufel,² vertan zu haben, statt Lateinklassiker wie Cicero zu lesen.³

Und was von Luther zu sagen ist, gilt noch mehr von den beiden anderen Reformatoren, den »Reformierten«: Huldrych Zwingli, der auch in Wien bei Celtis studiert hatte, war ein professioneller Philologe, der etwa einen lateinischen Kommentar zu den *Erga* (Landwirtschaft) des altgriechischen Epikers Hesiod schreiben konnte; und Johannes Calvin verfasste in jungen Jahren (1532) einen noch heute wertvollen Kommentar zu Senecas Schrift *De clementia* (Über die Milde), in glänzendem Latein, wie alles von ihm.

Und doch kam es zu keiner völligen Eintracht zwischen Humanismus und Reformation. Luthers Fanatismus stieß im Laufe der Zeit viele Humanisten vor den Kopf, zumal Erasmus, dessen Autorität für die Durchsetzung der Reformation so wichtig gewesen wäre. Nach Luthers Überzeugung beruhte dies auf einem tiefen Gegensatz, da Erasmus »mehr am Menschlichen als am Göttlichen hänge« (*humana praevalent in eo plus quam divina*, Brief vom 1. 3. 1517). Natürlich: Für einen Humanisten wie Erasmus war die Pflege der Sprache, womit damals nur Latein gemeint sein konnte, immer auch ein Wert an sich, nicht ebenso für Luther, dem es fast nur auf den Geist ankam.

Vermittelnd, leider nicht versöhnend, stand zwischen den beiden großen Antipoden die lichtvolle Gestalt des Philipp Melanchthon, der idealtypisch das verkörpert, was man »christlichen Humanismus« nennt. Luther in seiner großen Fähigkeit zur Vereinfachung hat das Verhältnis dieser drei wichtigsten Köpfe der Zeit einmal, mit Kreide auf seine Tür geschmiert, in folgende griffige Formel gefasst: *Res et verba Philippus. Verba sine re Erasmus. Res sine verbis Lutherus.*^{*4} – »Sache und Worte: Philipp (Melanchthon). Worte ohne Sache: Erasmus. Sache ohne Worte: Luther.« Wir befassen uns vor allem mit den beiden Meistern der *verba*, den großen Lateinern Erasmus und Melanchthon.

* Meist wird heute falsch betont: *Lútherus*; richtig aber *Luthérus*. Ebenso bei allen anderen Namen auf *-erus*.

ERASMUS: WUNDER DER WELT

Obwohl der Niederländer Erasmus noch heute ein bekannter Name ist, der das Markenzeichen für ein europäisches Studentenprogramm hergibt, ist dieser verbliebene Ruhm doch nur ein Abglanz der beispiellosen Popularität, deren sich Erasmus bei seinen Zeitgenossen erfreute. Sie wurde, wie Stefan Zweig einmal festgestellt hat, nicht einmal von einem Dürer, Paracelsus oder Michelangelo erreicht: Was er schrieb, galt; wer ihn sprechen durfte, war beseligt; wer gar einen Brief von ihm erhielt – zweitausend davon sind erhalten –, verehrte diesen wie eine Reliquie. Woher die beispiellose Autorität dieser Kultfigur, dieses »Wunders der Welt« (*miraculum mundi*)?⁵

Viel trug sein umfassendes Wissen dazu bei, für das er auch *doctor universalis* hieß; fast ebenso viel sein liebenswürdiges Wesen, noch mehr vielleicht seine auf völliger Geistesfreiheit beruhende Überparteilichkeit. Aber entscheidend war letztlich doch ein anderes: die einzigartige, so vielleicht nie wieder erreichte Beherrschung der lateinischen Sprache, welche sich *ex negativo* schon daran zeigt, dass Erasmus heute, in Übersetzungen, kaum mehr gelesen wird. Dabei ist seine Sprache gerade nicht rhetorisch aufgedonnert, sondern sie drückt alles mit einer so selbstverständlichen Leichtigkeit aus, dass der Leser gar nicht auf den Gedanken kommt, man hätte es auch anders sagen können. Und auch inhaltlich ist ein großer Teil seines Werks (in der alten Gesamtausgabe drei von zehn riesigen Folianten) dem Lateinischen, ganz besonders der Lateindidaktik gewidmet. Es gab wohl auch nie einen besseren Lateinlehrer.

Erasmus, wie Petrarca geweihter Priester, debütierte sogleich mit einer humanistischen Programmschrift, den 1494 begonnenen, erst viel später gedruckten *Antibarbari*. Seinen Ruhm aber begründeten die *Adagia* (Sprichwörter), mit denen er geschickt eine Lücke auf dem humanistischen Büchermarkt aufgespürt hat. Wer im Diskurs der Gebildeten mithalten will, muss – das gilt ja noch heute – mit geflügelten Worten und Redensarten umgehen und imponieren können. Erasmus lieferte seinem Leser die zunächst etwa achthundert, später über dreitausend wichtigsten sprichwörtlichen Wendungen, gab dazu

die antiken Belege, Sacherklärungen und immer wieder eigene, geist-sprühende Kommentare.

Wir überspringen die vielbewunderten Lehrbücher der christlichen Moral, die Erasmus – auch darin echter Humanist im Sinne Petrarca – nicht weniger am Herzen liegen, und wenden uns dem Lateinpädagogen zu. Ihn erleben wir vor allem in den kuriosen zwei Büchern *De utraque verborum ac rerum copia* (Über die Fülle sowohl der Wörter als auch der Sachen), aus denen man lernt, wie man seine Gedanken variieren (*verba*) und erweitern (*res*) kann. Keine Frage, dass Luther bei der Formulierung des zitierten Diktums (*Res et verba ...*) an dieses Werk gedacht hat. In dessen erstem Teil bietet Erasmus die virtuosesten lateinischen Fingerübungen, die es je gegeben hat. So wird ein Satz wie *Semper dum vivam, tui meminero*⁶ – »Solange ich lebe, werde ich immer an dich denken« – in circa dreihundert Variationen durchgespielt. Anfänger sagen etwa: *numquam, quoad victurus sum, me tui capiet oblivio* – »Niemals, solange ich am Leben sein werde, werde ich deiner vergessen«, Fortgeschrittene lassen sich etwas Exquisiteres einfallen: *eadem me lux exanimem videbit, quae tui conspiciet immemorem* – »Derselbe Tag wird mich als Toten sehen, der erblicken muss, wie ich deiner vergesse.« Das ist nicht nur ein literarisch-intellektuelles Spiel, sondern ein ernstliches Training für den, der damals sprachlich *up to date* sein wollte. Welch ein Jahrhundert!

Der reine Künstler Erasmus erreicht seinen Zenit mit dem bis heute in Übersetzung viel gelesenen, Witz und Bosheit versprühenden *Encomium Moriae* (Lob der Torheit) – der Titel sinnreich gewählt mit Anspielung auf seinen englischen Freund Thomas *Morus*, den Verfasser des ebenso genialen Romans *Utopia*. Seine pädagogische Leidenschaft aber, neben dem literarischen Künstlertum, zeigt sich am vollkommensten in den *Colloquia familiaria* (Vertraute Gespräche), seinem zu Lebzeiten erfolgreichsten Werk. Es hat seinen Ursprung in den von deutschen Lehrern erfundenen »Schülergesprächen«, die – ähnlich wie heutige Konversationsführer, besonders für Auslandstouristen – die üblichsten Phrasen des Umgangslatein vermitteln sollen. So beginnen die *Colloquia* des Erasmus mit einfachsten Floskeln: *Salve pater, salve matercula, salve mi frater ... Salvete pariter omnes*⁷ – »Sei begrüßt, Vater ... Müt-

terchen ... mein Bruder ... Seid alle zusammen begrüßt«, nebst einer nützlichen Belehrung darüber, wen und wann man zu »grüßen« beziehungsweise Gesundheit zu wünschen habe (*salutare* umfasst zugleich »Guten Tag« und »Zum Wohl«): Zu »grüßen« ist auch der Speisende, Gährende, Niesende, Hustende und der vom Schluckauf Betroffene; dagegen: *In ructu crepituve ventris salutare hominis est plus satis urbani* – »Bei einem Rülpsen oder knallenden Wind ›Zum Wohl‹ zu sagen wäre eine allzu übertriebene Höflichkeit.« Man beachte die elegante Schamhaftigkeit der Formulierung, die bezüglich des Windes den *terminus technicus* meidet, dabei aber trotz Dezenz kraftvoll bleibt.

DÜRFEN AUCH FRAUEN LATEIN LERNEN?

Auch die später folgenden, umfangreicheren *Colloquia* lassen sich bis heute mit Gewinn zur Erlernung der lateinischen Umgangssprache gebrauchen. Aber sie erheben sich hoch über diesen Zweck emporen in die Sphäre der Weltliteratur, werden doch hier die den Normalmenschen am häufigsten bewegenden Themen des Jahrhunderts mit feinstem Witz behandelt: eine Mentalitätsgeschichte in literarischen Sketches.

Nur ein Beispiel, das ein durch den Humanismus aufgeworfenes Problem betrifft: die lateinische Frauenemanzipation. Schon Celtis hatte in einer Elegie⁸ geklagt, dass seine literarisch so begabte Ursula kein Latein verstehe, ja dass man überhaupt Frauen von der Lateinbildung ausschließe – sodass denn viele Nonnen ihre Hymnen plärrten, ohne den Text zu verstehen! Tüchtige deutsche Humanisten ließen es nicht bei solchen Klagen bewenden: Charitas Pirkheimer, Schwester des schon erwähnten Nürnberger Gelehrten Willibald Pirkheimer, lernt so bravourös Latein, dass sie dem Erzhumanisten Celtis in einem fein pointierten Brief wegen seines literarischen Neuheidentums Vorhaltungen machen kann. Und eine Tochter des großen Augsburger Humanisten Conrad Peutinger soll sogar schon im zarten Alter von drei Jahren Kaiser Maximilian I. mit lateinischer Grußadresse bedacht haben. Auch im Ausland denkt man über das Problem nach:

Der bedeutendste spanische Humanist und Pädagoge, Juan Luis Vives, schreibt, wohl als Erster, *De institutione feminae Christianae* (Über die Unterweisung einer christlichen Frau) und verteidigt die umstrittene lateinische Mädchenerziehung.

Nun greift Erasmus auch dieses Thema auf, indem er in seinen *Colloquia* einen stumpfsinnigen Priester, den Abt Antronius, mit einer humanistisch gebildeten jungen Dame, Magdalia, konfrontiert.⁹ Der geistliche Herr hat neben Beten und Klosterwirtschaft nur Jagen, Trinken und Würfelspiel im Kopf. Bei ihr dagegen ist noch das Schlafzimmer voll von lateinischen und griechischen Büchern. Er findet das für eine Frau unnütz: Bei ihr seien, neben Spindel und Rocken, allenfalls französische Bücher zu ertragen, Latein dagegen sei unweiblich. Warum? »Weil diese Sprache zu wenig geeignet ist, ihre Keuschheit zu erhalten (*Quia parum facit ad tuendam illarum pudicitiam*).« Magdalia denkt an Unzüchtiges etwa bei Ovid, und die Replik scheint ihr leicht: »Ja tragen denn französische Bücher, die voll sind von den frivolsten Geschichten, zur Keuschheit bei? (*Ergo nugacissimis fabulis pleni libri Gallice scripti faciunt ad pudicitiam?*)« Jetzt wird der Abt verlegen: »Ich meine etwas anderes (*Aliud est*).« – »Sag offen, was es auch ist! (*Dic istud, quidquid est, aperte!*)« Endlich lässt er die Katze aus dem Sack: »Weil sie von den Priestern weniger zu befürchten haben, wenn sie kein Latein können (*Tutiores sunt a sacerdotibus, si nesciant Latine*).«

Ist Erasmus nicht ein trefflicher Sprachsoziologe? Die Lateinbarriere stabilisiert Kirche und Gesellschaft, indem sie der lüsternen Geistlichkeit das Anbandeln erschwert! Und nun beachte man, wie Magdalia pariert. Statt ins moralische Horn zu stoßen, gibt sie dem Gespräch mit Ironie eine echt humanistische Wendung: »Nein, aus dieser Richtung droht die geringste Gefahr, dank eurer Mühe: Ihr sorgt ja mit Fleiß dafür, dass ihr selber kein Latein könnt. (*Immo istinc minimum est periculi vestra opera; quando quidem hoc agitis sedulo, ne sciatis Latine*).« Eine lateinisch geschulte Magdalia lässt sich gewiss nicht von einem ungebildeten geistlichen Schmalspurlateiner aufs Kreuz legen.

Im Übrigen weiß sie, dass sie nicht mehr allein steht, dass sich in Europa schon gewissermaßen eine *res publica eruditarum*, ein internationales lateinisches Damenkränzchen, abzeichnet. Nicht nur in den

Kernländern des Humanismus, Italien und Spanien, gibt es gelehrte Frauen: *Sunt in Anglia Moricae, sunt in Germania Billibaldicae et Blaureticae*. – Es gibt in England die Töchter des (Thomas) Morus, in Deutschland die des Willibald (Pirckheimer) und des (Ambrosius) Blaurer.* Und nun wird Erasmus zum Propheten, indem er Magdalia weissagen lässt, bald könnten auch in der Kirche Frauen die Macht übernehmen: *Quod nisi caveritis vos, res eo tandem evadet, ut nos praesideamus in scholis theologicis, ut contionemur in templis*. – »Wenn ihr also nicht aufpasst, wird es einmal noch so weit kommen, dass wir Frauen in den theologischen Schulen den Vorsitz führen, dass wir in den Kirchen predigen.« – Richtig prophezeit, Magdalia! Theologieprofessorinnen gibt es inzwischen sogar schon in der katholischen Kirche, und, wer weiß, katholische Pfarrerrinnen irgendwann auch.

Dies war nur ein winziges Beispiel. Aber es zeigt uns andeutungsweise, worauf die geistige Machtstellung dieses Mannes zu seiner Zeit beruht hat. Kein politischer Traktat, keine rhetorische Deklamation könnte ja überzeugender für die humanistische Frauenbildung werben als dieses leichtfüßige *Colloquium*, in dem eine charmante Lateinerin einen bornierten Geistlichen, ohne je böse zu werden, mit brillanter Formulierungskunst bloßstellt. Erasmus zwingt seinen Leser, ihm zuzustimmen, und trifft den Gegner, ohne zu verletzen – anders als etwa die giftigen *Epistulae obscurorum virorum*, die er ausdrücklich ablehnte. Man beachte: In dem zitierten *Colloquium* konzediert er auch dem tumben Abt ein immerhin passables Latein. Wohl auch aus diesem Grund waren die immer wieder neu aufgelegten und erweiterten *Colloquia* jahrzehntelang das meistgekaufteste Buch nach der Bibel.

* Ambrosius Blaurer (meist: Blarer) war der Reformator Württembergs. Er war 1522 (im Jahr der Erstpublikation der *Colloquia familiaria*) noch Prior des Klosters Alpirsbach; zur Abfassungszeit dieses *Colloquiums* muss er offenbar schon eine Weile Familienvater gewesen sein.

PÄDAGOGISCHER HUMANISMUS UND THEOLOGISCHE RADIKALITÄT

Mit seiner Kritik an Kirche und Geistlichkeit, die man ihm vielerorts verübelte – einige Werke blieben dauernd auf dem Index der katholischen Kirche –, schien Erasmus zunächst ganz auf der Seite der Reformation zu stehen. Das von ihm zum ersten Mal kritisch herausgegebene Neue Testament war die Grundlage für Luthers sensationelle Übersetzung. Aber Partei nehmen für Luther wollte Erasmus nicht, und dessen politische wie theologische Position wurde ihm zunehmend unheimlich. Als ihn dann Vertreter und Anhänger der alten Kirche zur Stellungnahme drängten, wurde daraus zwar kein lautes »Zusammendonnern« (*detonare*), wie viele wünschten, aber doch eine strenge Zurechtweisung des Revolutionärs, der in ebendiesem Jahr (1524) durch Ablegen seiner Mönchskutte endgültig zeigte, wie ernst es ihm war.

Erasmus' Schrift *De libero arbitrio* (Über den freien Willen) war seine wohl wichtigste theologische Leistung. Wie Luther anerkannte, hatte sich Erasmus nicht mit Nebensachen, wie Ablass oder Fegefeuer, abgegeben, sondern »als Einziger von allen das eigentliche Kernproblem erkannt (*Unus tu et solus cardinem rerum vidisti*)«¹⁰: Kann sich der Mensch aus freiem Willen (*libero arbitrio*) für Gott entscheiden und sein Seelenheil gewinnen, oder ist er, wie die Reformatoren wollen, völlig von der Gnade Gottes abhängig (*sola gratia* lautete die berühmte Formel), der den einen zum Heil, den anderen zum Verderben bestimmt hat? Ein kaum lösbares Problem, wenn man annimmt, dass Gott über die völlige Allmacht und Vorhersehung verfügt – was einen freien Willen aufheben muss –, zugleich aber auch Gerechtigkeit und Barmherzigkeit verkörpert – was eine Vorbestimmung (*praedestinatio*) zu ewiger Strafe auszuschließen scheint.

Erasmus, der alle Autoritäten der Bibel, der Kirchenlehrer und der Kirche selbst gegen Luther anzuführen versucht, schlägt sich ganz auf die Seite des liebenden Gottes und bejaht somit das *liberum arbitrium*, das durch den Sündenfall nur geschwächt worden sei. Aber weit mehr am Herzen liegt ihm, wie er sogleich feststellt, etwas anderes: Selbst

wenn Luther in der Sache recht hätte, hätte er schweigen oder sich allenfalls auf eine Erörterung unter Gelehrten beschränken sollen. Denn wenn der ohnehin zum Bösen geneigte Normalmensch auch nur als Diskussionsmeinung höre, dass er selbst nichts für sein Seelenheil tun könne, werde er vollends erschlaffen. Es gelte aber doch, die Menschen zu ermuntern! Wichtiger darum als die Frage, ob Luther recht habe, sei ihm, Erasmus: dass man »in solchen Labyrinthen (gelehrter Diskussion) nicht Lebenszeit und Geist vertun solle – *in huiusmodi labyrinthis non esse terendam aetatem aut ingenium*«. ¹¹ Und das sagt ein Mann, der die Zeit dafür aufbringt, dreihundert Mal den Satz *Semper dum vivam, tui meminero* zu variieren!

Dem Meister des Worts tritt der Denker Luther mit seiner Gegenschrift *De servo arbitrio* (1525) entgegen, zunächst ganz im Sinne seiner Formel *Verba sine re Erasmus*: Was die Kraft der Redekunst (*eloquentia*) angehe, wolle er, der ja immer nur ein Barbar in der Barbarei gewesen sei (*barbarus in barbarie semper versatus*), gerne hinter dem berühmten Gegner zurückstehen. Dabei wisse er nun aber freilich, dass bei diesem nur »Abfall oder Mist in goldenen und silbernen Gefäßen« (*quisquiliae vel stercora aureis argenteisque vasis*) transportiert werde. Von ihm selbst dagegen gelte: *et si sermone sum imperitus, rerum tamen scientia non sum imperitus gratia Dei*¹² – »und wenn ich in der Rede unerfahren bin, bin ich doch im Wissen über die Dinge nicht unerfahren, dank der Gnade Gottes (nach 2 Korinther 11,6)«.

Schon dieser Eingang zeigt, dass Luther, der die durchgängige Mäßigung (*perpetua modestia*) in der Schrift des Erasmus sogleich für einen Trick erklärt, andere Töne anschlägt als der große Humanist. Deswegen mild mahnende Predigt kontert er mit dem Donner und Blitz seiner Leidenschaft, wobei er rhetorisch durchaus nicht so unbedarft ist, wie er vorgibt.

Auch die klassische Antike liefert Geschosse gegen deren großen Kenner: »Was? Die Frage nach der Willensfreiheit wäre nutzlos und unnötig?« *Totus Lucianum spiras et inhalas mihi grandem Epicuri crapulam. Si tu hanc causam non necessariam ducis Christianis, cede quaeso ex harena, nihil tibi et nobis, Nos necessariam ducimus*.¹³ – »Dein ganzer Atem riecht nach Lukian, und du schnaubst mir den vollen Weindunst Epikurs ins

Gesicht. [Der griechische Rhetor Lukian wie der Philosoph Epikur galten als Gottesverächter.] Wenn du meinst, diese Sache sei nicht notwendig für Christen, verschwinde bitte aus der Arena [Luther denkt an ein römisches Gladiatorenpaar], du und ich haben nichts miteinander – *ich* halte sie für notwendig.«

Wie Erasmus fast ausdrücklich den immer gesprächsbereiten, alles zur Diskussion stellenden Charakter von Ciceros späten philosophischen Schriften aufgenommen hatte* – seine Schrift hieß im Untertitel *collatio*, »Gespräch, Diskussionsbeitrag« –, so scheint sich Luther umgekehrt an dessen polemischen Invektiven zu orientieren. Und der aggressive Schwung seiner kecken »Behauptung« – *NON CONTULI, SED ASSERUI*,¹⁴ – »Ich habe nichts beigetragen, sondern behauptet« – ist demjenigen Ciceros in seinen besten Stücken fast ebenbürtig: Etwa das deftige *crapulam exhalare* hat er wie anderes (direkt oder indirekt) von ihm übernommen.¹⁵ Seine packende Schrift hat bei tiefstem theologischen Ernst doch auch einen echt humanistischen Zuschnitt, und sie ist, trotz gelegentlicher Verstöße gegen die Normgrammatik, sogar sprachlich dem eleganten Traktat des Erasmus nicht unterlegen – als lateinisches Gesamtkunstwerk am Ende wohl gar noch besser.

Aber Erasmus hatte ja auch noch ganz anderes zu bieten. Nach *De libero arbitrio* und einer Retourkutsche gegen Luthers Gegenschrift (*Hyperaspistes*) schrieb er allein in dem einen Jahr 1528 zwei bleibende Meisterwerke: den Dialog *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione* (Über die richtige lateinische und griechische Aussprache), eine sprachhistorische Pionierleistung, durch welche die Phonetik (Lautlehre) der klassischen Sprachen erschlossen wurde, und den noch witzigeren Dialog *Ciceronianus*. In ihm wurde die übertriebene Ciceroverehrung mancher Zeitgenossen, der »Affen Ciceros«, so geistreich verspottet, dass »Ciceronianismus« seitdem fast ein Schimpfwort geworden ist. Dabei behauptete Erasmus auch mit feinem Geschmack das Recht auf ein gewisses traditionelles Vokabular für Dinge des christlichen Glaubens: *Qui sic est Ciceronianus, ut parum sit Christianus, is ne Ciceronianus quidem est, quod non dicit apte* [...].¹⁶ – »Wer so Cice-

* Vgl. S. 49.

ronianer ist, dass er zu wenig Christ ist, der ist nicht einmal Cicero-
nianer, * weil er sich nicht angemessen ausdrückt [...].«

MELANCHTHON'S NEUES HUMANISTISCHES PROGRAMM

In der Einleitung zu *De servo arbitrio* (1525) rühmt Deutschlands längst weltberühmter Reformator das »unübertreffliche Buch« (*invictus libellus*) eines jungen Theologen, das seinem Urteil nach nicht nur die Unsterblichkeit, sondern sogar die Aufnahme in den kirchlichen Kanon verdiene: die *Loci communes* (1521) des Philipp Melanchthon. In diesem, Luthers lebenslangem Freund und Ratgeber, vereinen sich wie in keinem anderen Humanismus und Reformation. Einst hatte er Schwarzert geheißt, aber als er im zarten Alter von zwölf Jahren mit einigen Kameraden seinem berühmten Großonkel Reuchlin dessen Komödie *Henno* vorspielte, umarmte dieser den Jungen: »Du musst *Melanchthon* [= Schwarz-Erd] sein!«

Und der war denn auch gleich ein Wunderkind der akademischen Szene. Bald ist er Baccalaureus an der Universität Heidelberg, schon mit siebzehn Jahren avanciert er in Tübingen zum Magister, darf also Vorlesungen halten, und brilliert als solcher mit einer fulminanten Rede, *De septem artibus liberalibus* (Über die sieben freien Künste). Aber dieser junge Universitätsmann denkt auch bereits, mehr als andere Humanisten, an die einfachen Bedürfnisse der Schule. Eine Ausgabe des Terenz bringt diesen wichtigsten Lehrer des gesprochenen Latein in die Hände der Kinder; und eine neue Griechisch-Grammatik (*Institutiones Grammaticae*) wird sogleich Bestseller und macht Epoche.

Als Luther in Wittenberg einen fähigen Professor für Hebräisch und Griechisch benötigt, um das dortige Theologiestudium zu erneuern, und man den ersten deutschen Experten, Reuchlin, um Rat fragt, empfiehlt der sogleich seinen Großneffen. Melanchthons brillant formulierte Antrittsvorlesung »Über die Bildungsreform« (*De cor-*

* Die Antithese nach Hieronymus, vgl. S. 131.

rigendis adolescentiae studiis, 1518) kommt den Vorstellungen des Reformators in wunderbarer Weise entgegen: Klassiker- und Sprachstudium vor allem, aber nicht nur, zum Verständnis der Bibel! Im Nu wurde der schwächliche einundzwanzigjährige Professor zur Säule der Wittenberger Hochschule.

Weniger bekannt heute, aber noch wichtiger ist die fünf Jahre später gehaltene Rede *Encomium eloquentiae* (Lob der Beredsamkeit), wohl die wichtigste deutsche Programmschrift für humanistische Bildung überhaupt. Äußerlich gesehen, macht Melanchthon darin Werbung für die Rhetorik im Rahmen des von ihm mitvertretenen Studiums der *Artes* (an der »Artisten«-Fakultät), das den prestigeträchtigeren Brotstudien der Theologie, Jurisprudenz und Medizin vorausgeht. * Rhetorik heißt hier natürlich Perfektionierung des lateinischen Stils. Diese ist, wie Melanchthon im ersten, humanistischen Teil seiner Vorlesung ausführt, wichtig, um sich verständlich zu machen und Texte wie die der Bibel zu verstehen, vor allem aber, um sich durch Sprachschulung auch sittlich zu bilden!

Das war ein kühner, aber nicht ganz neuer Gedanke. Schon Ovid hatte ihn, vielleicht nach anderen, an einer viel zitierten Stelle ausgesprochen: *ingenuas didicisse fideliter artes / emollit mores nec sinit esse feros*¹⁷ – »getreu zu studieren die edlen Künste [gemeint sind Poesie und Rhetorik] / zähmt den Charakter und nimmt sämtliche Wildheit hinweg.« – Das, soweit ich sehe, Neue bei Melanchthon ist, dass er diesen Gedanken erstmals mit dem aus Cicero stammenden althumanistischen Schlagwort der *studia humanitatis* ** verbindet und dieses dadurch um eine ganz neue Dimension bereichert: »Was, glaubt ihr, war die Absicht bei den alten Lateinern, dass sie die Redekünste [Poesie, Rhetorik] *humanitas* genannt haben? Ihr Urteil war offenbar, dass durch das

* Wenn Goethes Faust am Anfang klagt, er »Habe nun ach Philosophie, / Juristerei und Medizin / und leider auch Theologie / durchaus studiert mit heißem Bemühn«, so ist »Philosophie« als Oberbegriff für die *Artes* zu verstehen; aus ihnen erwächst im neunzehnten Jahrhundert die moderne philosophische Fakultät (vgl. Anm. zu S. 156), die als lehrerbildende Einrichtung nunmehr auch, wie Theologie etc., zu einem Brotberuf führt.

** Vgl. S. 156.

Studium dieser Disziplinen nicht nur die Zunge geschliffen, sondern auch die Rohheit und Barbarei der Gemüter gebessert werde.« – *Quid in consilio fuisse censetis veteribus Latinis, cur dicendi artes humanitatem appellarint? Iudicabant illi nimirum harum disciplinarum studio non linguam tantum expoliri, sed et feritatem barbariemque ingeniorum corrigi.*¹⁸

Schon in der Antike hatte sich das bis heute diskutierte Problem gestellt, warum Cicero und andere »Bildung« und »Mitmenschlichkeit« mit derselben Vokabel *humanitas* bezeichneten. Melanchthon glaubt, die Lösung zu wissen: Darum, weil sich aus der vor allem sprachlichen Bildung die Erziehung zur Mitmenschlichkeit von selbst ergibt. Dabei meint er, dass diese sittliche Schulung vor allem über das Training des Intellekts zustande kommt: »weil das Bemühen um gutes Sprechen an sich den Geist lebhafter macht (*quod bene dicendi cura per sese vegetiorem animum reddit*).«¹⁹ Also: Rhetorik schult den Geist, und dies wirkt dann positiv auch auf den Charakter. Wir analysieren oder kritisieren das nicht weiter, stellen aber nebenbei fest, dass der große Didaktiker Melanchthon hier ganz beiläufig auch das Prinzip der »formalen Bildung« entdeckt hat.

Aber diese Rede hat neben dem humanistischen auch einen reformatorischen Teil. Hier spricht der Professor zu den Theologen unter seinen studentischen Hörern. Kein Weg zum Wort Gottes ohne Schulung in lateinischer Rhetorik! Als der liebe Gott auf seine Kirche zornig war, nahm er ihr die *litterae*, die literarische Bildung. Und es folgte das finstere Mittelalter mit seiner Scholastik, die Melanchthon, wie später Luther, als *sophistice* bezeichnet und durch ein paar scherzhafte Beispiele illustriert. Nun, da Gott gnädiger geworden ist, stellt er die *litterae* wieder her, um sein Evangelium zu verbreiten. Dieses Wunder einer Renaissance der *litterae*, die wie aus einer Finsternis, dunkler als die des Tartarus (*ex tenebris plus quam Tartareis*), widerstanden sind, lässt sich, meint Melanchthon im Überschwang dieser Rede, nur noch mit dem Pfingstwunder der heiligen Apostel vergleichen. Man denke! Der italienische Lateinhumanismus war also der vom Heiligen Geist inspirierte Vorbote der deutschen Reformation.

Mit welcher Freude muss Luther, der schon 1505, bei seinem Eintritt ins Kloster, Plautus und Vergil als einzige Bücher mitgenommen

hatte, diese enthusiastische Rede seines jungen Freunds gehört haben! Ein Jahr später hat er Hauptgedanken daraus publik gemacht in seiner für die deutsche Bildungsgeschichte so wichtigen Schrift *An die Ratsherren aller Städte deutschen Landes, dass sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen* (in deutscher Sprache, da sich die Schrift nicht an Gelehrte richtete).

Kein Mensch in unserem Land hat in den vergangenen Jahrzehnten mit so mächtiger Posaune den Bildungsnotstand ausgerufen wie einst Martin Luther in diesem Büchlein. Überall, klagt er, gehen Klosterschulen und Universitäten zugrunde – aber auch kein Wunder bei dem dortigen, seit alters miserablen Unterricht! Nun aber seien gottlob die alten Sprachen wiedererstanden, die schon um des Evangeliums willen zu studieren seien: »Die sprachen sind die scheyden/darynn dis messer des geysts stickt«. ²⁰ Bei Verlust der altsprachlichen Bildung könnte sich, meint Luther, das vergangene finstere Zeitalter erneuern, in dem »die elenden leut schier zu lautter bestien worden sind/wider deutsch noch lateinisch recht reden oder schreyben konnen. Vnd bey nahend auch die natürliche vernunft verloren haben«. Auch hier spüren wir den humanistischen Geist Melanchthons, der Sprache, Vernunft und Sittlichkeit so eng verbunden hat – und sinnen darüber nach, was wohl beide Reformatoren zum heutigen Zustand der Bildung in Deutschland sagen würden.

PRAECEPTOR GERMANIAE

Den bis heute vorhaltenden Ruhm eines *Praeceptor Germaniae* (Lehrer Deutschlands) erwarb sich Melanchthon aber nicht durch geistvolle Programmreden, sondern durch seine handfesten Lehrbücher und seine schulorganisatorische Arbeit. Er hatte offenbar keine überwältigende Neigung – oder besser: keine Zeit –, so wie andere Humanisten durch große philologische Leistungen seinen Namen auf die Nachwelt zu bringen. Übrigens auch nicht durch eigentlich literarische Werke, die von anderen geschaffen wurden.

Man benötigte damals für Schule und Universität moderne Lehr-

bücher, und die lieferte Melanchthon, nicht nur für die ihm am nächsten stehenden Fächer, sondern auch für einen Teil der Naturwissenschaften, natürlich alles in lateinischer Sprache. Ganz oben an Bedeutung steht die zuerst 1526 erschienene, später auch von großen Humanisten immer wieder neu bearbeitete *Grammatica Latina*, Melanchthons bei Weitem erfolgreichste Publikation überhaupt. Dazu kommen verschiedene Lehrbücher zu den anderen Fächern des Triviums: Rhetorik und Dialektik, ferner zur Psychologie, zur Physik insgesamt, und zwei gewichtige systematische Lehrbücher der Ethik. Eine gewaltige, mit großen Verzichten erkaufte Arbeitsleistung!

Alle Lehrbücher überragt als kurz gefasstes Handbuch (*compendium*) der evangelischen Theologie die schon erwähnte Schrift *Loci communes* rerum theologicarum* (Allgemeine Grundsätze der Theologie, 1521), die, ganz im Sinne Luthers, mit der Frage des freien Willens beginnt. Melanchthon zieht hier gerade nicht die antiken Philosophen zur Lösung der theologischen Probleme heran, vielmehr meint er, dass das Christentum, mit Ausnahme der biblischen Schriften, von Anfang an durch die Philosophie besonders Platons verwässert worden sei: *Nam perinde atque his posterioribus ecclesiae temporibus Aristotelem pro Christo sumus amplexi, ita statim post ecclesiae auspicia per Platoniam philosophiam Christiana doctrina labefactata est.*²¹ – »Denn ebenso wie wir in dieser unserer späteren Kirchengeschichte [seit dem zwölften Jahrhundert] den Aristoteles an der Stelle von Christus hochgeschätzt haben, so wurde sogleich nach den Anfängen der Kirche die christliche Lehre durch die platonische Philosophie ins Wanken gebracht.« So pauschal wagte also ein neugebackener Professor der *Artes* über die ganze alte Kirchengeschichte zu urteilen! Bereits ein solcher Satz zeigt, wie Melanchthon dank historischen Tiefenblicks, nicht nur durch Formulierungskunst,** die Diskussion dieser Probleme bereichert und sogar noch interessanter macht. Im Übrigen könnte das schöne Latein be-

* Die aus der Rhetorik stammende Vokabel *locus communis* (»Gemeinplatz«, nicht abwertend) wird von Melanchthon hier in einem etwas anderen Sinn gebraucht.

** Man beachte, wie die leichtere Verderbnis (*labefactata*) durch den Platonismus als ein gewissermaßen von außen kommendes Schicksal dargestellt wird, während die Verderbnis durch Aristoteles etwas Schuldhaft-Willentliches hat (*amplex!*).

sonders dieser Schrift Luther dazu bewogen haben, auf seinen Stil mehr Sorgfalt zu verwenden. Man spürt bei ihm in diesen Jahren eine deutliche Entwicklung.

Mindestens ebenso wichtig wie das Verfassen von Lehrbüchern war für Melanchthon die Organisation der Lateinschulen oder, wie wir heute sagen, Gymnasien, die Luther in der zitierten Schrift nicht mehr von der Kirche, sondern vom Staat, zunächst von den Städten, gefordert hatte. Schon im selben Jahr 1524 errichtet man in Eisleben und Nürnberg neue Gymnasien, nach Schulplänen von Melanchthon, wodurch die Grundlagen für das gesamte deutsche Gymnasialwesen bis zum Beginn des neunzehnten Jahrhunderts gelegt werden.

Von den vielen derartigen Plänen ist am bekanntesten geworden die sogenannte Kursächsische Schulordnung von 1528; die wenigstens in Stichworten referiert sei, weil sie, soweit Ordnungen dies überhaupt können, die schulische Realität hinter den humanistischen Programmen zeigt. Es geht hier um eine auch schon den Elementarunterricht umfassende, fast durchweg lateinsprachige und dem Lateinlernen dienende »Gesamt-« und »Ganztagsschule«.

Die Schüler werden in drei große Klassen (Haufen) aufgeteilt, wovon in der ersten Lesen und Schreiben gelernt wird. Übungsstücke sind die einfachen (lateinischen) Grundtexte des Christentums, *Pater noster*, Zehn Gebote, Glaubensbekenntnis usw. Dann kommen der Donat und die sogenannten *Disticha Catonis*, eine spätantike Sammlung moralischer Sprüche und übrigens eines der erfolgreichsten Lateinbücher aller Zeiten. So hat der Schüler zugleich mit Lesen und Schreiben auch schon einfache Grammatikkenntnisse, einen Schatz wichtiger Vokabeln und die Kenntnis einiger sittlicher Grundsätze erworben.

Die zweite Klasse – es handelt sich nicht um Jahrgangsklassen – bringt nun, neben etwas Musik und Religion, die eigentliche Grammatik, gegliedert in Formenlehre, Syntax und Metrik bzw. Prosodie. Die vormittags trainierten Regeln werden nachmittags an Lesestücken eingeübt und vertieft. Deren Auswahl (antike Komödien, *Colloquia* des Erasmus und Ähnliches) zeigt, dass man vor allem die Befähigung zum Lateinsprechen im Auge hat.

In die dritte Klasse schließlich werden nur noch die Geschicktes-

ten aufgenommen. Sie steht im Zeichen von Rhetorik und Dialektik, also dem gehobenen Trivium. Man macht aber neben diesem theoretischen Unterricht vor allem auch Verse, schreibt Prosabriefe, liest Vergil, Ovid und Cicero, *De officiis* (wegen der Moral) und *Ad familiares* (wegen des Briefstils).

Dies ist ein insgesamt wohldurchdachter und realistischer Lehrplan. Melanchthons ursprüngliche Absicht, allen Kindern gleich auch Griechisch und Hebräisch, was an sich die eigentlichsten Bibelsprachen wären, beizubringen, ist von ihm bald aufgegeben worden. Gegen alle curricularen Erwägungen siegt wieder einmal Latein, aller Sprachen Königin (*regina linguarum*).

KLEINE BLÜTENLESE LATEINISCHER DICHTKUNST

Unsere Behandlung von Reformation und Humanismus beschränkte sich fast ganz auf die drei großen lateinischen Prosaschriftsteller, welche die weltanschaulichen Auseinandersetzungen der Zeit repräsentieren. Würde man daraus aber schließen, die von Rudolf Agricola und Conrad Celtis über die Alpen transportierten Musen hätten im Zeitalter der Glaubenskämpfe keine große Rolle mehr gespielt, so irrte man gewaltig. Gerade in diesen Jahren, von Luthers Thesenanschlag (1517) bis zu Melanchthons Tod (1560), gedeiht die lateinische Poesie in Deutschland und anderen Ländern wie selten. Ich nenne nur wenig.

Der deutsche Dichterkönig Eobanus Hessus aus Nürnberg, wie Hutten ein Lutherfan der ersten Stunde, glänzt als erster Deutscher mit bukolischen Gedichten und fordert in »Christlichen Heroidenbriefen« (*Heroides Christianae*) Ovid in die Schranken. Was ist schon ein Schreiben der Penelope an Odysseus gegen einen Briefwechsel von Maria und Gottvater persönlich (I 1–2)? Ein späterer Elegien-dichter, der noch lauter gefeierte Petrus Lotichius Secundus, auch er ein Lutheraner, der bei Melanchthon studiert hat, gilt als ein Tibull vergleichbarer Meister seiner Gattung.

Der hochbegabte Niederländer Gulielmus Gnapheus schreibt im Geist der lutherischen Gnadenlehre mit seinem *Acolastus* (Der Zügellose) eine Version des Gleichnisses vom verlorenen Sohn, welche sofort die Schulbühnen Europas erobert und noch heute bei bloßer Lektüre zu Tränen rührt. Auch andere theologische und historische Themen der Reformation (wie der Bauernkrieg) kommen auf die Bühne.

Ein anonymes Meister der Satire, wahrscheinlich Willibald Pirckheimer, glänzt mit einem gegen Luthers theologischen Hauptgegner Johannes Eck gerichteten Komödienstück aristophanischen Geistes, *Eckius dedolatus* (Der abgehobelte beziehungsweise »entdeckte« Eck). Satirischen Charakter hat auch das meisterhafte Lehrgedicht des Friedrich Dedekind *Grobianus: De morum simplicitate* (Über das rohe Benehmen), ein Anti-Knigge für Flegel und solche, die es werden wollen.

Mehr Aufsehen als Bewunderung erregt ein gewisser Simon Lemnius, die poetische Skandalnudel von Wittenberg. Er legt sich mit Luther persönlich an und schreibt mit seiner Satire *Monachopornomachia* (Mönchshurenkrieg, 1540), in der das Sexualeben des Reformators und seiner Freunde durchgehechelt wird, eines der ödesten Stücke Pornographie in der lateinischen Literatur. Leider hat kein Geringerer als Lessing diesem vermeintlichen Opfer Luthers zu überflüssigem Nachruhm verholfen.

Der größte poetische Genius dieser Zeit steht aber außerhalb der konfessionellen Auseinandersetzungen: Der Niederländer Johannes Secundus, gestorben 1536 mit nur fünfundzwanzig Jahren, hat erotische Elegien von einer Glut geschrieben, wie man sie vielleicht seit Catull und Properz nicht mehr gelesen hatte:

*Iulia, te teneo: teneant sua gaudia Divi!
te teneo, mea lux; lux mea, te teneo.*²³

Julia, habe ich dich – dann habt eure Freuden, ihr Götter!
Du bist die meine, mein Licht; du bist mein Licht, du bist mein.

Aber noch weit größere Wirkung ging aus von seiner Gedichtsammlung *Basia* (Küsse). In ihr erweiterte er zwei berühmte Kussgedichte Catulls (5 und 7) zu einem einzigartigen Zyklus, in dem das eine Thema des Küssens in immer neuen – insgesamt neunzehn – Abwandlungen und neun Metren so durchgespielt wurde, dass darüber fast auch die Variationskunst seines Landsmanns Erasmus erblassen musste: vom neckischen Scherz bis zur mystischen Liebestodeskussphantasie. Nur ein paar Verslein, als Beispiel für das Erstere:*

*Quis te furor, Neaera
inepta, quis iubebat
sic involare nostram,
sic vellicare linguam
ferociente morsu?
an, quas tot unus abs te
pectus per omne gesto
penetrabiles sagittas,
parum videntur? istis
ni dentibus protervis,
exerceas nefandum
membrum nefas in illud,
quo saepe sole primo,
quo saepe sole sero,
quo per diesque longas,
noctesque amarulentas,
laudes tuas canebam?*
...²⁴

Neaera, Welch ein Wahnsinn
befahl dir, meine Zunge,
du Närrin, so zu kneipen
und so zu attackieren
mit wüsten, wilden Bissen?
Genügt dir nicht, dass deine
durchbohrend spitzen Pfeile
in meiner ganzen Brust mir
verstreut sind? Willst du auch noch
die frechen Zähne reizen
zu frevelhaftem Frevel?
Und das an jenem Gliede,
das oft bei Sonnenaufgang,
das oft bei Sonnenabgang,
das oft an langen Tagen,
das oft in bittren Nächten
zu deinem Ruhme tönnte?

Hier wahrlich war der Geist Catulls wiederauferstanden. Und, o Wunder, mitten im Konfessionshader, der noch über hundert Jahre währen sollte, wetteiferten die besten Dichter Europas, und zwar nicht nur die lateinischen, untereinander darin, Johannes Secundus, diesen »großen, heiligen Küsser«, wie ihn noch sein Bewunderer Goethe nannte,

* Versmaß ist der *Anacreonticus* (= katalektischer jambischer Dimeter).

mit immer neuen Küssen zu übertrumpfen, sodass man geradezu von einer literarischen Kussepidemie sprechen könnte. Ich nenne als Zelebritäten nur Pierre de Ronsard, Joachim Du Bellay, Giambattista Marino, Paul Fleming ...

Nur die papstfrommen Jesuiten, mit denen wir uns im nächsten Kapitel beschäftigen wollen, haben nicht mitgeküsst.